

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Tibor Rutar

Marx po marksizmu:
o tendenčnem padanju profitne mere, kapitalističnih krizah in blagovnem
fetišizmu

Magistrsko delo

Ljubljana, 2013

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Tibor Rutar

Mentor: izr. prof. dr. Žiga Vodovnik

Marx po marksizmu:
o tendenčnem padanju profitne mere, kapitalističnih krizah in blagovnem
fetišizmu

Magistrsko delo

Ljubljana, 2013

IZJAVA O AVTORSTVU magistrskega dela

Podpisani/-a Tibor Rutar, z vpisno številko 21120848, sem avtor/-ica magistrskega dela z naslovom: Marx po marksizmu: o tendenčnem padanju profitne mere, kapitalističnih krizah in blagovnem fetišizmu.

S svojim podpisom zagotavljam, da:

- je predloženo magistrsko delo izključno rezultat mojega lastnega raziskovalnega dela;
- sem poskrbel/-a, da so dela in mnenja drugih avtorjev oz. avtoric, ki jih uporabljam v predloženem delu, navedena oz. citirana v skladu s fakultetnimi navodili;
- sem poskrbel/-a, da so vsa dela in mnenja drugih avtorjev oz. avtoric navedena v seznamu virov, ki je sestavni element predloženega dela in je zapisan v skladu s fakultetnimi navodili;
- sem pridobil/-a vsa dovoljenja za uporabo avtorskih del, ki so v celoti prenesena v predloženo delo in sem to tudi jasno zapisal/-a v predloženem delu;
- se zavedam, da je plagiatorstvo – predstavljanje tujih del, bodisi v obliki citata bodisi v obliki skoraj dobesednega parafraziranja bodisi v grafični obliki, s katerim so tuje misli oz. ideje predstavljene kot moje lastne – kaznivo po zakonu (Zakon o avtorski in sorodnih pravicah (UL RS, št. 16/07-UPB3, 68/08, 85/10 Skl.US: U-I-191/09-7, Up-916/09-16)), prekršek pa podleže tudi ukrepom Fakultete za družbene vede v skladu z njenimi pravili;
- se zavedam posledic, ki jih dokazano plagiatorstvo lahko predstavlja za predloženo delo in za moj status na Fakulteti za družbene vede;
- je elektronska oblika identična s tiskano obliko magistrskega dela ter soglašam z objavo magistrskega dela v zbirki »Dela FDV«.

V Ljubljani, dne 20. 4. 2013

Podpis avtorja/-ice: _____

Marx po marksizmu: o tendenčnem padanju profitne mere, kapitalističnih krizah in blagovnem fetišizmu

V magistrskem delu smo pokazali dvoje. Prvič, v začetnem delu magisterija smo izpostavili nekompetentnost uveljavljene, prevladujoče ekonomske vede, ki ne pripoznava sistemskih ekonomskih kriz kot temeljnega momenta kapitalističnega načina produkcije in distribucije ter jih zato ni zmožna razložiti, in pokazali, zakaj je ukvarjanje z Marxovo teorijo vrednosti danes tako silovito pomembno. Na tem mestu smo tudi resneje raziskali kvalitativno in kvantitativno plat Marxove teorije vrednosti, tj. koncept blagovnega fetišizma, v katerem je embrionalno vsebovana Marxova analiza kapitalističnih protislovji med materialno-tehničnim in družbenim, ter razmerje med vrednostjo in ceno.

Drugič, v osrednjem delu magisterija smo najprej teoretsko predstavili eno izmed možnih teorij kriz, ki jo najdemo pri Marxu, tj. teorijo, ki gradi na zakonu o tendenčnem padanju profitne mere. Nato smo opisali, razložili in zavrnilo alternativne razlage kapitalističnih kriz, ki prav tako črpajo iz Marxovih del in so popularne v teoretskih krogih (radikalne) levice. V zadnjem delu magisterija smo predstavili genealogijo trenutne globalne ekonomske krize, tj. velike recesije, skozi prizmo Marxove teorije vrednosti in zakona o tendenčnem padanju profitne mere. Takšno obravnavanje nas je vodilo k spoznanju, da je bila finančna kriza iz leta 2007 zgolj sprožilec velike recesije, nikakor pa ne njen temeljni vzrok. Vzrok zanjo je bilo dosledno delovanje kapitalističnega razvoja, ki je v desetletjih po drugi svetovni vojni povzročil padanje povprečne profitne mere. To smo pokazali na podlagi empiričnih izračunov in statističnih podatkov ameriškega gospodarstva, ki so jih obdelali prominentni marksovski ekonomisti in teoretiki.

Ključne besede: tendenčno padanje profitne mere, blagovni fetišizem, teorija vrednosti, Karl Marx, velika recesija

Marx after Marxism: On the Topic of the Tendency of the Rate of Profit to Fall, Capitalist Crises and Commodity Fetishism

In the thesis paper we've shown two things. Firstly, in the first part we've demonstrated how incompetent orthodox, mainstream economics really is when it comes to understanding capitalist crises. Because orthodoxy doesn't accept capitalist crises as an immanent feature of capitalism it explains them away as external anomalies – thus, we've shown why Marx's theory of value is of such importance to us today. Here, we've also examined qualitative and quantitative aspects of Marx's theory of value, i.e. the concept of commodity fetishism, in which the whole of Marx's analysis of capitalist contradiction between material-technical side and social side is contained in embryo, and the value-price distinction.

Secondly, in the main part of the thesis paper we've, firstly, theoretically presented one of the few possible crisis theories we encounter in Marx, i.e. the theory that builds upon the law of the tendency of the rate of profit to fall. We've then described, examined and refuted alternative explanations of capitalist crises, which can (supposedly) also be extracted from Marx's works and which are particularly popular in some (Radical) Leftist circles. In the last part of the thesis paper, we've presented a genealogy of the Great Recession through the prism of Marx's theory of value. Such a framework led us to conceive of the 2007 financial crisis as a proximate, but not an ultimate cause of the Great Recession. The ultimate cause was a normal flow of capitalist development, which caused the average rate of profit to fall in the after-WWII years. We've demonstrated that with empirical calculations and statistical data of the US economy, provided by prominent Marxian economists and theorists.

Keywords: tendential fall in the rate of profit, commodity fetishism, theory of value, Karl Marx, Great Recession

Kazalo

1 Uvod: Zakaj Marx? Zakaj danes?	5
1.1 Metodologija	7
2 Kritika politične ekonomije in teorija vrednosti	8
2.1 Osnovne poteze teorije vrednosti	12
2.2.1 Marx in delovna teorija vrednosti	12
2.2.2 Kaj je blago?	15
2.2.3 Kaj je vrednost?	18
2.2.3.1 Forma vrednosti in blagovni fetišizem.....	18
2.2.3.2 Magnituda vrednosti.....	23
3 Kapitalizem in ekonomske krize: marksistična perspektiva	26
3.1 Uvod	26
3.2 Prevladujoče razlage	27
3.3 Zakon tendenčnega padanja profitne mere (ZTPPM)	29
3.3.1 Protitendence.....	33
3.3.2 Naraščajoča produktivnost: padajoča ali naraščajoča profitna mera?	34
3.4 Kapitalistične krize	36
3.4.1 Tendenčno padanje profitne mere samo po sebi ni vzrok kriz	36
3.4.2 Splošno <i>neravnovesje</i>	37
3.4.3 Izvor kriz	39
3.4.4 Alternativne razlage	42
3.4.4.1 Podpovpraševanje (underconsumptionism)	42
Dve vrsti povpraševanja	43
Anahronizem podpovpraševanja	45
Dinamika mezd in profitne mere	46
3.4.4.2 Stiskanje profitov (»profit squeeze«)	47
3.4.4.3 Financionalizacija.....	49
4 Velika recesija in Marx	52
4.1 Uvod	52
4.2 Finančna kriza 2007–08 in nepremičninski balon.....	54
4.3 Sedemdeseta: začetek <i>relativne stagnacije</i>	57
4.4 Kapital po drugi svetovni vojni	60
4.5 Zaton zlate dobe.....	62
5 Zaključek	64
6 Literatura	68

1 Uvod: Zakaj Marx? Zakaj danes?

V predgovoru k prvi knjigi Kapitala Marx zaradi svojega dobro znanega 'družbenega optimizma' predpostavlja '[bralce,] ki se hočejo naučiti česa novega, ki hočejo torej misliti tudi sami [s svojo lastno glavo]' – to je, trdim, *edina* neupravičena predpostavka, ki jo je Marx kdajkoli zakrivil (Hilferding 2000, 1. poglavje; poudarek dodan).

Nekoč smo verjeli – to je bila vélika ideja leveice –, da kapitalizem nujno ustvarja delavsko opozicijo samemu sebi. Nekateri so podlago za vzpostavitev te opozicije videli v morali, namreč kot odziv na očitne nepravilnosti kapitalizma. Prepričljivejša ideja je bila Marxova: on je videl kapitalizem kot družbeni sistem, ki inherentno nasprotuje samemu sebi, kot mehanizem denarne tržne menjave, ki temelji na instituciji zasebnega lastništva produktivnih sil, in tekmovalne ekstrakcije profita, ki trči ob vse bolj socializirani proizvodnjo in distribucijo – *trk, ki se najočitneje kaže, ko sam uspeh višanja produktivnosti dela vodi v ekonomsko krizo in depresijo* (Mattick 2011, 96; poudarek dodan).

Najpogostejša trditev, ki jo slišimo tako od klasičnih političnih ekonomistov 18. in 19. stoletja kot sodobnih neoklasičnih ekonomistov 20. in 21. stoletja, je, da so sistemske krize zaradi teženja kapitalizma k naravnemu ravnovesju nemogoče in da so začasni momenti gospodarskega neravnovesja, ki jim pravimo ekonomske krize, posledica hipnih zunanjih dejavnikov, kot so državne interference, monopolizacija, naravne nesreče, vojne in nepredvidljiva subjektivnost ekonomskih akterjev. Todd Knoop (v Mattick 2011, 27), na primer, v svoji zadnji publikaciji *Recessions and Depressions: Understanding Business Cycles* trdi, da sta bili tako velika depresija iz tridesetih let prejšnjega stoletja kot velika recesija, v kateri živimo danes, *popolnoma nepričakovani*. S Knoopom se strinja tudi eden najslovitejših ekonomistov in finančnikov na svetu Alan Greenspan: »[n]apovedujem že 50 let in v tem času nisem videl nobenega napredka v naši zmožnosti napovedovanja« (Greenspan v Roberts 2011, 20).

Nedavno se je v članku z naslovom *The Financial Crisis and the Systemic Failure of Academic Economics* spovedala cela vrsta ortodoksnih ekonomistov, ki jih je popolna onemoglost ob izbruhu finančne krize pripeljala do strahovitega spoznanja, da je ekonomija kot poklic »sistemske zatajila« (Colander in drugi 2009, 2):

[T]renutna akademska agenda je v veliki meri izrinila preučevanje inherentnih vzrokov finančnih kriz. [...] [Č]e preletimo akademsko makroekonomsko in finančno literaturo, se nam 'sistemska kriza' kaže kot zunajzemeljski dogodek, ki ga ni v ekonomskih modelih. Večina modelov je načrtovana tako, da ne nudi neposrednega oprijemališča za razmišljanje o tem ponavljajočem se pojavu in načina, kako se z njim spoprijeti (prav tam).

Na srečo, kot bomo videli v nadaljevanju, obstajajo neortodoksni ekonomisti, ki razlagajo kapitalistične krize na bolj zadovoljiv, znanstveni način. Nekateri izmed njih (Roberts 2009) so aktualno veliko recesijo celo napovedali več let pred njenim vznikom, ko so bili ortodoksni ekonomisti še omotični od zmagoslavnega razglašanja konca zgodovine in so napihnjeno gospodarsko rast ob prehodu v 21. stoletje naivno opisovali kot stabilno, neuničljivo in popolnoma vzdržno.¹

Heterodoksni marksistični ekonomisti in akademiki, kot so Andrew Kliman (2012), Paul Mattick (2011), Guglielmo Carchedi (2009; 2011), Chris Harman (2009), Alan Freeman (2009), Michael Roberts (2009), Joseph Choonara (2009), Alex Callinicos (2010) in drugi, ponujajo radikalno drugačne analize velike recesije konkretno in kriz kapitalističnega produkcijskega načina nasploh. Vsem je skupno, da konceptualno podlago svojih teoretsko-empiričnih analiz črpajo iz del Karla Marxa, med katerimi so (za razvijanje teorije kriz) najpomembnejše vse knjige *Kapitala* in rokopisi *Grundrisse*. Njihov najpomembnejši poudarek je, da so sodobna kapitalistična gospodarstva podvržena prav tistim zakonom, ki jih je v svojih bolj in manj znanih delih opisoval Marx, ko je kritiziral politične ekonomiste 18. in 19. stoletja. Tako kot Marx trdijo, da so krize kapitalističnega produkcijskega načina sistemske, kar pomeni, da njihov temeljni vzrok tiči v samem delovanju kapitalizma, neodvisno od njegovih mnogovrstnih pojavnih oblik. Pri tem seveda ne zanikajo, da se krize lahko manifestirajo tudi zaradi zunanjih, neekonomskih dejavnikov, kot so naravne nesreče in podobno, a ključno dejstvo zanje ostaja, da je ogromna večina kapitalističnih kriz odvisna od notranje logike sistema, ki je fundamentalno protislovna. Njihov temeljni argument, ki ga bomo razdelali in kritično ovrednotili v magistrskem delu, je ta: v normalnem razvoju kapitalistične proizvodnje obstaja tendenca – ki jo reproducira sama logika sistema –, da splošna profitna mera periodično pada. Ker so produktivne investicije kapitalistov odvisne od profitne mere, stopnja produktivnih investicij v različnih obdobjih pade kot posledica padca profitne mere. A produktivne investicije so vir vsega gospodarskega razvoja, torej tudi vseh

¹ Nobelov nagrajenec Robert E. Lucas mlajši (v Mattick 2011, 16) je ob koncu leta 2007 za Wall Street Journal zatrdil, da »[č]e smo se kaj naučili v zadnjih 20 letih, je to dejstvo, da je v realno ekonomijo vgrajene ogromno stabilnosti«. Nekaj let pred tem je eminentni ekonomist Martin Wolf naznanil nekaj podobnega – da so globalni finančni tokovi »sredstvo stabilnosti« (Mattick 2011, 16).

dohodkov (profitov, mezd, plač, obresti, davkov, rente) in delovnih mest. Periodično padanje profitne mere povzroča padanje stopnje novih investicij in s tem odklanjanje gospodarske rasti, posledica česar je manifestacija različno intenzivnih recesij in depresij. Ker je tendenčno padanje profitne mere pojav, do katerega v zadnji instanci prihaja zaradi osnovne premise sistema, tj. proizvajanja vrednosti (bogastva v abstraktnem) poleg konkretnih uporabnih vrednosti, so ekonomske krize v kontekstu kapitalističnega produkcijskega načina, tj. posplošene tržne menjave oziroma vrednostne produkcije, neodpravljive.

Prevladujoča ekonomija, vključno s (post-) keynesovsko variacijo, se z marksističnim scenarijem ne strinja, saj v najboljšem primeru obravnava investicijske odločitve kot subjektivno določene, tj. kot kontingentne v odnosu do investitorjevih subjektivnih pričakovanj. Stopnja produktivnih investicij torej ni odvisna od objektivnih okoliščin, na primer profitne mere ali mase profitov, temveč bolj od intuicij akterjev (npr. Keynesovih *animal spirits*). Kot komentar na to za začetek navedimo le študijo, ki jo v svojem zadnjem delu *Business as Usual* opisuje Mattick (2011). Gre za zanimivo objavo, v kateri avtorji potrjujejo marksistom povsem nesporno ugotovitev, da »učinki profita določajo investicijsko dinamiko« (Mattick 2011, 38). Zanimiva je zato, ker njeni avtorji *niso* radikalni ekonomisti. Ortodoksna ekonomija se zaradi takšnih študij vse teže zateka h klasičnemu uokvirjanju revolucionarnih ugotovitev marksističnih teoretikov kot zgolj pretencioznih zablod zmešanih radikalcev.

1.1 Metodologija

Prvi del magistrske naloge, v katerem bomo na podlagi Marxovih izvornih besedil (Marx 1973; 1985; 1986; 1987; 2000) in sekundarne literature (Rubin 1999; Kliman 2007; Carchedi 1991; 2009; 2011; Heinrich 2012) na kratko opisali Marxovo teorijo vrednosti in pri tem demistificirali več interpretacijskih zmot, ki so bile posledica ali parcialnega oziroma redukcionistično-propedevtičnega branja Marxovih del ali (a priori) zavračanja oziroma nerazumevanja njegove dialektične metode in ki jih še danes vztrajno zaklinjajo mnogi marksisti, postmarksisti, nemarksisti in antimarksisti, bo predvsem teoretske narave. Tu nam bo v oporo tudi filozofska tradicija marksističnega humanizma, ki v nasprotju z antihumanističnimi eksegezami *à la* Althusser pripoznava Marxov dolg Heglu in Marxova 'zrela', *političnoekonomska* dela razume kot nadaljevanje in nadgradnjo njegovih 'mlajših', *filozofskih* del. Pokazali bomo, da obstaja interpretacija Marxove teorije vrednosti, ki ima ustrezno tekstualno podporo in, kar je najpomembnejše, je popolnoma notranje konsistentna (ne povzroči niti transformacijskega problema niti infamne protislovnosti med prvo in tretjo

knjigo *Kapitala*, o kateri govori Böhm-Bawerk) in nas ne sili v zavračanje Marxovih 'mlajših' del.

V drugem delu naloge bomo demonstrirali teoretsko veljavnost zakona o tendenčnem padanju profitne mere in naslovili najvztrajnejšo kritiko tega zakona (Okishijev teorem). Obenem bomo s pomočjo elementarne algebre in statistike ovrednotili še nekatere alternativne (teoretske) perspektive, ki poskušajo razložiti tendenčno padanje profitne mere ali ultimativni vzrok kapitalističnih kriz na drugačen način kot Marx.

Nato se bomo skoraj izključno posvetili empirični analizi trenutnega stanja svetovnega kapitalističnega trga in nekaterih največjih kapitalističnih gospodarstev. S pomočjo statističnih izračunov, ki temeljijo na uradni vladni statistiki in ki so jih proizvedli že omenjeni heterodoksni ekonomisti (Roberts 2009; Carchedi 2011; Kliman 2012; Freeman 2009), bomo ugotavljali, ali lahko tudi empirično ponazorimo prej vzpostavljeno teoretsko veljavnost Marxovega zakona in marksistične teorije kriz. Marxova teorija vrednosti, na kateri slonita tako zakon o tendenčnem padanju profitne mere kot teorija kriz, namreč ni metafizična (čeprav mnogi avtorji, med katerimi je verjetno najbolj prominenten omenjeni predstavnik avstrijske šole, trdijo nasprotno), saj so ekonomske kategorije, ki izhajajo iz osnovnega koncepta vrednosti, popolnoma merljive.

2 Kritika politične ekonomije in teorija vrednosti

Vsak *naravni pojav* je manifestacija spremembe. Primeri so: organizmi, ki se spreminjajo z rastjo, cikli letnih časov, oseke in plimovanje, cikli nezaposlenosti, vremenske spremembe in borzni indeks Dow-Jones (OECD 1999, 49).

[Politična] ekonomija [...] združuje *skupno bistvo ljudi* ali njihovo udeležujoče se *človeško bistvo*, njihovo vzajemno dopolnjevanje za generično življenje. Za zares človeško življenje pod obliko *menjave* in *trgovine*. Družba, pravi Destutt de Tracy, je *vrsta vzajemnih échanges* [menjav]. Družba je ravno to gibanje vzajemne integracije. Družba, pravi Adam Smith, je *trgujoča družba*. Vsak njen član je *trgovec*. Vidi se, kako [politična] ekonomija *fiksira odtujeno* obliko družabnega občevanja kot *bistveno* in *prvobitno* in človeškemu poslanstvu [Bestimmung] ustrežno obliko (Marx 1969; poudarki v izvirniku).

Po državah razvitega kapitalizma vsaj od leta 2007 naprej straši nespodbita resničnost – resničnost imanentne brutalnosti in iracionalnosti kapitalističnega produkcijskega načina v

vseh njegovih (bolj ali manj nehumanih) pojavnih oblikah. Tej strahoviti resničnosti smo priča tudi v Sloveniji, kjer se razmere iz meseca v mesec zaostrujejo, politiki pa na razvijajočo se tragedijo nemočno gledajo in čakajo – čakajo na konec uničujoče krize, za katerega že od leta 2009 pravijo, da je blizu, samo še za ovinkom.² Ta scenarij lahko na žalost le povsem utemeljeno zavrnamo, saj celo uradni apologeti liberalnega kapitalizma svarijo, da je dejanski konec te zelo otipljive nočne more še daleč. Organizacija za ekonomsko sodelovanje in razvoj, na primer, je v zadnjem četrtletju minulega leta (2012) brezsravno napovedala, da bo slovensko gospodarstvo po lanskem 2,4-odstotnem skrčenju letos upadlo še za 2,1 odstotek (OECD 2012).

Nihče, niti najbolj zagrizeni ideologi domnevno transcendentnega modela liberalnega kapitalizma, ne more zanikati oprijemljive resničnosti bolj ali manj surovih kriz tega produkcijskega načina. Kot poroča Mattick (2011, 26), sistematično beležimo vse hujša obdobja periodičnih gospodarskih regresij že od začetka 19. stoletja naprej:

Od zgodnjih let 19. stoletja do poznih tridesetih let 20. stoletja je bil kapitalizem v depresijah od približno tretjine do polovice svoje zgodovine (odvisno od načina datiranja različnih avtoritet). Včasih, kot v obdobju 1847–51, so bile povod za množične družbene vstaje; drugič, kot v obdobju 1857–9, sta razkroj življenja in trpljenje izzvala malo političnega odziva. Nasploh so [depresije] v tem času postajale globlje in daljše (Mattick 2011, 27).

Dejstvo, da so razvoj kapitalističnega modela družbene proizvodnje v praktično vsakem desetletju (v različnih državah) spremljale nasilne krize, katerih glavna značilnost je bila ne – tako kot nekoč – vsesplošno pomanjkanje, ki bi ga povzročile naravne nesreče ali vojne, temveč materialno izobilje, ki mu zaradi protislovij tržne logike in vrednostne produkcije *ni uspelo najti poti* do dobrin potrebnih ljudi, je nespodbitno.³ A četudi so ekonomske krize eden najbolj vidnih elementov zgodovine kapitalizma, ki ga ne zanika nihče, bomo pri iskanju zadovoljive znanstvene razlage, ki uspe identificirati izvor ponavljajočih se kriz v naravi, strukturi ekonomskega sistema, naleteli na zevajočo luknjo. Razlog za to je verjetno dejstvo, da se institucionalizirana ekonomija sploh ne ukvarja s preučevanjem strukture kapitalističnega sistema, temveč z nečim popolnoma drugim.

² S »čakanjem« mislimo predvsem na umetne, organsko nevzdržne ekonomske in neekonomske mehanizme, ki naj bi sanirali trenutno krizno stanje. Natančneje: gre za predirljivo privatizacijo in odprodajo državnih podjetij, vzpostavitev slabe banke, fiskalno konsolidacijo, nižanje mas plač, pokojninske reforme, reforme trga dela ipd.

³ »V Fructalu pravijo, da novih zalog breskev ne bodo potrebovali, saj jim še teh ni uspelo prodati, pridelovalcem pa svetujejo, da poiščejo druge potencialne odjemalce. Okrog 2000 ton kakovostnih vipavskih breskev tako še vedno išče kupca,« piše v novinarskem prispevku z naslovom »Zapela bo motorka. Kaj nam pa preostane?« (Željan 2013).

Paul Samuelson, prvi ameriški ekonomist, ki je prejel 'Nobelovo' nagrado za ekonomijo, svojo znanost definira takole: »ekonomija ali politična ekonomija [sic], kot se je imenovala nekoč, preučuje, kako se ljudje in družba odločajo porabljati pičle produkcijske resurse (z denarjem ali brez), ki imajo lahko različno uporabnost, zato da bi proizvedli raznoliko blago ter ga distribuirali za potrošnjo različnih posameznikov in skupin, zdaj in v prihodnosti« (Samuelson 1967, 1). Ekonomija je torej v svojem jedru veda, ki preučuje transhistorične *odločitve, izbire* ljudi in družbe. Primerjajmo to z definicijo ruskega marksističnega ekonomista Izaka Rubina: »[p]olitična ekonomija je ne znanost odnosov *stvari do stvari*, kot so mislili vulgarni ekonomisti, ne odnosov *ljudi do stvari*, kot zatrjuje teorija mejne koristnosti [v našem primeru Samuelson], temveč odnosov *ljudi do ljudi* v produkcijskem procesu« (Rubin 1999, uvod; poudarki v izvirniku). Ta definicija je ne le diametralno nasprotna Samuelsonovi, saj za razliko od njegove izpostavlja pomen družbenih produkcijskih *odnosov* (ne le individualne izbire), temveč tudi mnogo bolj pronicljiva – ekonomisti niso psihologi, ki bi se ubadali s preučevanjem subjektivnih impulzov, človeške izbire in mejne koristnosti. To sicer niso povsem nevredni predmeti znanstvenega raziskovanja, vendar nas ne zanimajo, ko preučujemo posebnost kapitalističnega produkcijskega načina kot koherentnega, zgodovinsko specifičnega sistema družbene (re)produkcije, ki ima unikatne značilnosti. Ljudje v kapitalizmu živijo, proizvajajo in trošijo popolnoma drugače od ljudi v sužnjelastniških ali fevdalnih družbah, a za to ne more biti odgovorna nekakšna spontana transformacija subjektivnih preferenc in mejne koristnosti ljudi. Naše potrebe bi lahko ostale popolnoma enake zadnjih 2000 let, a bi se način družbene produkcije in distribucije v različnih družbeno-ekonomskih sistemih spreminjal prav tako, kakor se je. Teorija izbire ne more pojasniti, zakaj je notranja dinamika kapitalistične družbe, ki temelji na posplošeni tržni menjavi, radikalno drugačna od dinamike sužnjelastniške ali fevdalne družbe – tega ni zmožna, ker ne preučuje družbenih produkcijskih odnosov in ker je ahistorična. Drugače je z znanostjo (tj. politično ekonomijo), ki se ukvarja s preučevanjem takšnih odnosov, sploh pa s kritiko te znanosti, ki razlaga, zakaj družbeni produkcijski odnosi v kapitalističnih gospodarstvih privzamejo prav specifično (materialno) formo, in s tem pripoznava historično specifičnost različnih družb.⁴

Danes torej potrebujemo Marxa, ker je sodobna ekonomija zgolj matematizirana teorija izbire, ki se ne ubada z družbenimi produkcijskimi odnosi, temveč pojasnjuje kako in zakaj ljudje

⁴ »Ekonomija predpostavlja, da obstaja splošen problem ekonomske dejavnosti, ki je del vsake družbe – proizvodnja mora potekati; pičla sredstva morajo biti distribuirana itd. [...] Marx, na drugi strani, se zaveda, da je kapitalizem zgodovinsko specifični produkcijski način, ki se fundamentalno razlikuje od ostalih produkcijskih načinov, kot sta antična sužnjelastniška družba in srednjeveški fevdalizem. V tem pogledu vsebuje vsak od teh specifičnih produkcijskih načinov specifične odnose, ki jih moramo opisati s kategorijami, ki so veljavne zgolj v razmerju do teh produkcijskih načinov« (Heinrich 2012, 32).

izbirajo določene stvari, in ne drugih – zdaj, jutri in pred 10.000 leti. Marxa potrebujemo za makroekonomsko analizo stanja oziroma dinamike sodobnih kapitalističnih gospodarstev, medtem ko se ortodoksna ekonomija ukvarja s preučevanjem individualnih preferenc in z *a priori* hipoteziranjem alokacije bolj ali manj pičlih resursov. Potrebujemo ga, da pripoznamo obstoj odnosov med ljudmi, ki si lastijo produkcijska sredstva, in tistimi, ki takšnih sredstev nimajo; da razumemo, kaj ureja oziroma koordinira družbeno produkcijo in distribucijo v družbeno-ekonomskem sistemu, kjer ju zavestno oziroma načrtno ne ureja noben subjekt in kjer večina ljudi zaradi umetno ustvarjene in perpetuirane nedostopnosti do produkcijskih sredstev ne more preživeti drugače, kot da pristane na logiko trga in neprestano prodaja svojo delovno silo. Marxa potrebujemo, da spoznamo, zakaj v kapitalističnih gospodarstvih privzamejo produkcijski odnosi med ljudmi materialno formo, tj. formo odnosov med stvarmi. Povedano drugače, potrebujemo ga, da si lahko odgovorimo na vprašanje, zakaj imajo v kapitalizmu stvari družbeno formo oziroma zakaj so stvari *tiste*, ki podeljujejo subjektom družbeno moč (funkcijo), ne obratno.

Marx je o kapitalističnem produkcijskem načinu pisal konkretno (večina poglavji tretje knjige *Kapitala*), a obenem izrazilo abstraktno (model enostavne blagovne menjave iz prve knjige).⁵ Za našo razpravo je predvsem pomembno, da je identificiral tisto, kar kapitalizem loči od vseh drugih produkcijskih načinov – ne glede na njegove in njihove posebnosti. Kot pojasnjuje sam:

To, kar moram raziskati v tem delu, je kapitalistični produkcijski način in njemu ustrezajoči produkcijski in prometni odnosi. Njihova klasična dežela je doslej Anglija. To je razlog, zakaj mi ta rabi [sic] kot poglobljena ilustracija mojega teoretičnega izvajanja. [...] Samo po sebi ne gre za višjo ali nižjo razvojno stopnjo družbenih antagonizmov, ki izvirajo iz naravnih

⁵ Način teoretske ekspozicije v *Kapitalu* ustreza dialektični metodi, po kateri je otipljivo-konkretno, od katerega za ustrezno razumevanje njegove kompleksnosti najprej nujno abstrahiramo, umsko rekonstruirano na podlagi te abstrakcije kot idealno-konkretno. Marx v *Kapitalu* obravnava denar, na primer, šele potem, ko se spoprime z blagovno formo, čeprav je denar zgodovinsko obstajal pred blagom; če sledimo principu dialektične ekspozicije, ki vodi od abstraktnega h konkretnemu, moramo najprej obravnavati blagovno formo, ker je ta najbolj elementarni, najbolj abstraktni aspekt kapitalističnega produkcijskega načina. Neupoštevanje Marxove dialektike pri branju *Kapitala* vodi v najnevarnejše zablode, med katerimi je samo ena najpogostejših napačno razumevanje (abstraktne) enostavne blagovne menjave kot dejansko obstoječe, predkapitalistične tvorbe, v kateri so se blaga zares prodajala po svojih (individualnih) vrednostih. Takole pravi v *Grundrisse*: »Bilo bi torej nemogoče in napačno, če bi ekonomske kategorije nizali drugo za drugo v tistem vrstnem redu, v katerem so bile historično odločilne. Vse prej določa njihov vrstni red odnos, ki ga imajo druga do druge v moderni meščanski družbi in ki je prav nasproten od tistega, kar se prikazuje kot njihov naravni vrstni red ali kar ustreza nizu historičnega razvoja« (Marx 1985, 37). Pretenciozneži, ki so mislili in mislijo, da lahko oddvojijo Marxovo substanco od njegove domnevno le špekulativno-metafizične metode, so bili in so pri branju *Kapitala* razočarani (četudi ne eksplicitno), njihove interpretacije teorije vrednosti pa bi še toliko bolj razočarale Marxa. Več o zavračanju dialektike, ločevanju kvalitativnih in kvantitativnih elementov teorije vrednosti in reinterpretiranju Marxa na podlagi njemu tujih (neoklasičnih) premis, modelov in metod v nadaljevanju.

zakonov kapitalistične produkcije. Gre za te zakone same, za te tendence, ki delujejo in se uveljavljajo z železno nujnostjo (Marx 1986, 10).

Vsekakor se je od njegovih časov spremenilo marsikaj, pojavna oblika kapitalizma se stalno spreminja (*razvojna stopnja družbenih antagonizmov je višja ali nižja*), vendar osrednji mehanizmi (*tendence*), ki zagotavljajo delovanje tega produkcijskega načina, ostajajo enaki. Dokler družbeni produkciji in koordinaciji dela vlada trg oziroma posplošena blagovna menjava, ostajajo osnovni vzvodi te produkcije in koordinacije zakon vrednosti in cenovni signali (sistematično odstopanje cen od vrednosti); natančneje, zaradi odsotnosti načrtnega koordinatorja družbene produkcije in dela lahko to nalogo izvajajo le vrednost (družbene, *čutno nadčutne* stvari) in nje pripadajoči ekonomski mehanizmi.

Marxova kritika ni moralistična kritika okrutnega kapitalizma viktorijanskega ali kakršnegakoli drugega tipa, prav tako ni psihologistična ali reakcionarna. Njegova kritika je sistematična kritika politične ekonomije in distinktivnega, na kapitalu (oziroma, natančneje, vrednosti) usidranega družbeno-ekonomskega sistema. Prenesemo jo lahko na vsakršne zgodovinsko specifične oblike kapitalizma, ker detektira temeljna notranja protislovja, ki ostajajo v nerazrešljivem antagonizmu, dokler proizvodnji vladata trga in posplošena blagovna menjava; dokler so produkcijski odnosi postvarili oziroma dokler mrtvi objekt vlada živemu subjektu. Buržoazija je tako prav res podobna čarovniku, »ki ne more več krotiti podzemeljskih moči, katere je bil priklical« (Marx in Engels 1979a, 594) – njena stvaritev, kapital, ji je ušla izpod nadzora, vzročna smer oblastnega razmerja pa se je obrnila. Poglejmo, zakaj.

2.1 Osnovne poteze teorije vrednosti

2.2.1 Marx in delovna⁶ teorija vrednosti

»Kapitalist in delavec sta povezana drug z drugim prek produkcijskih odnosov. Kapital je materialni izraz tega odnosa. A povezana sta kot formalno enakopravna proizvajalca blaga. Kategorija vrednosti služi kot izraz tega produkcijskega odnosa oziroma, natančneje, tega aspekta produkcijskega odnosa, ki ju povezuje« (Rubin 1999, 10. poglavje).

Marxova teorija vrednosti je za razliko od neoklasične ekonomske teorije študija družbenih produkcijskih odnosov⁷ v kapitalističnem produkcijskem načinu in form, ki jih zaradi

⁶ Izraz »delovna teorija vrednosti« je vpeljal Kautski, po katerem ga je prevzel Lenin. Marx je govoril zgolj o teoriji vrednosti ali zakonu vrednosti, nikoli o delovni teoriji vrednosti (Freeman 2004, 13). Njegova teorija in druge (klasične) teorije vrednosti, v katerih človeško delo igra vlogo substance vrednosti, niso enake, temveč se radikalno razlikujejo, zato jih ne smemo in ne moremo poimenovati z enotnim terminom.

mediacije tržne menjave ti odnosi privzamejo. Je teorija, ki razlaga, zakaj produkcijski odnosi med ljudmi v kapitalizmu privzamejo prav specifično materialno formo (formo vrednosti) in kakšne implikacije ima to dejstvo.⁸ »Četudi nepopolno, je politična ekonomija sicer analizirala vrednost in velikost vrednosti ter je odkrila vsebino, ki je skrita v teh oblikah. Nikdar pa se ni niti vprašala, *zakaj dobiva ta vsebina takšno obliko, zakaj se torej delo kaže v vrednosti in mera dela s svojim časovnim trajanjem v velikosti vrednosti delovnega produkta*« (Marx 1986, 79; poudarek dodan).

Marx začne razpravo v *Kapitalu* s hevrističnim konstruktom, ki ga zgradi na podlagi ne formalne, temveč realne abstrakcije.⁹ Model enostavne blagovne menjave, ki je podstat za analizo v prvih dveh knjigah in glede katerega je mnogo marksistov in še več Marxovih kritikov zmotno menilo, da predstavlja nekakšno dejansko obstoječo predkapitalistično tvorbo, je teoretski model kapitalizma, ki ga ne zaznamuje nikakršna konkretnost. Gre za model kapitalističnega produkcijskega načina, ki je zreduciran na zgolj najbolj elementarne karakteristike realno obstoječih (in neprimerno bolj kompleksnih) kapitalističnih gospodarstev. Povedano drugače, je osnovno ogrodje vsakršnega tržnega gospodarstva, ki temelji na posplošeni blagovni menjavi; Marx razkrije to ogrodje tako, da abstrahira vse razen najbolj esencialnih komponent kapitalističnega gospodarstva – v model enostavne blagovne menjave so vključeni zgolj tisti elementi, ki jo ločijo od ostalih produkcijskih načinov (na primer vrednost). To pomeni, da z avoljo lažjega razumevanja in teoretske jasnosti sprva odmisli vse konkretnosti, ki nujno izhajajo iz teh osnovnih elementov, in se posveti zgolj

⁷ »Od kod iluzije monetarnega sistema? Ta na zlatu in srebru ni videl, da kot denar predstavljata družbeni produkcijski odnos, toda v obliki naravnih reči s čudnimi družbenimi lastnostmi. In moderna ekonomija, ki tako zviška gleda na monetarni sistem, ali ne postane njen fetišizem otipljiv, brž ko začne obravnavati kapital? Kako dolgo je že, odkar je izginila fiziokratska iluzija, da raste zemljiška renta iz zemlje, ne iz družbe« (Marx 1986, 81). Če je »moderna ekonomija« odstrla fiziokratsko tančico s koncepta zemljiške rente, sama zapada v isto past, ko na podobno fetiški način obravnava kapital. To fetišiziranje postvarelih produkcijskih odnosov kot naravnih, od družbe ločenih izvirov vrednosti, ki naj bi bili nad prostorom in časom, se danes še toliko bolj kaže v neoklasičnih teorijah družbe znanja. Tokrat so ideje, ne kapital ali renta ta magični naravni vir vsega bogastva, ki sam na sebi ustvarja vrednost.

⁸ »[T]eorija vrednosti daje teoretsko formulacijo osnovnega produkcijskega odnosa v blagovni družbi, produkcijskega odnosa med enakopravnimi proizvajalci blaga« (Rubin 1999; 10. poglavje).

⁹ Realne abstrakcije za razliko od formalnih niso zgolj miselni konstrukti, ki so sami sebi namen in lahko služijo zgolj od realnosti odmaknjenemu matematiziranemu preučevanju človeških dejavnosti. Realne abstrakcije se dogajajo v oprijemljivem, resničnem svetu neodvisno od naše zavesti; lahko se jih zavedamo, lahko pa tudi ne: rezultat je enak. Ko, na primer, menjamo dve blagi na trgu, nujno in nezavedno abstrahiramo od njunih konkretnih, kvalitativno različnih uporabnih vrednosti, saj ju enačimo oziroma primerjamo kot dve kvalitativno enaki vrednosti – akt menjave blag sam izpelje abstrakcijo, pa če to hočemo ali ne. »Ljudje torej svojih delovnih produktov ne postavljajo v medsebojne odnose kot vrednosti zato, ker jim te stvari veljajo kot zgolj stvarni ovoji enakovrstno človeškega dela. Obratno. Ko svoje raznovrstne produkte drugega z drugim v menjavi enačijo kot vrednosti, enačijo svoja raznovrstna dela drugo z drugim kot človeško delo. Tega ne vedo, toda to počno« (Marx 1986, 74). To je realna abstrakcija. Za več o Marxovi dialektični metodi in realnih abstrakcijah glej izvrstno študijo Bertella Ollmana (2003).

osnovnim značilnostim produkcijskega načina, ki temelji na obstoju vrednosti; s tem usmeri našo pozornost na obstoj ekonomskega izkoriščanja, ki ga kasneje zaradi tržnih fenomenov (konkurence, cen, tendence po izenačevanju profitnih mer ipd.) ne moremo videti tako jasno. Kot razlaga sam: »[Z]nanstvena analiza konkurence je mogoča le, ko doumemo notranjo naravo kapitala, prav tako kakor razume navidezno gibanje nebesnih teles le tisti, ki je spoznal njihovo dejansko, toda s čutili nezaznavno gibanje« (Marx 1986, 291). V prvem zvezku torej preučuje *le* »naravo kapitala«, esenco, ki se skriva za svojo vsem dobro znano pojavno obliko, tj. konkurenco – ta pride pod drobnogled šele pozneje.

Bolj konkretne značilnosti, kot je obstoj različnih form kapitala (obrestonosnega, trgovinskega ipd.), obrata kapitala, produkcijskih cen, tržnih cen, povpraševanja in ponudbe, izenačevanja profitnih mer in tako naprej, so za razumevanje dinamike razvitega kapitalizma seveda izjemno pomembne, a te organsko izhajajo iz bolj abstraktnih elementov, kot so vrednost, abstraktno delo, blagovna forma in podobno, in *ne spreminjajo dejstva*, da je, na primer, podlaga vsega profita presežna vrednost, ki jo kapitalisti kot razred izžamejo iz delavcev kot razreda. Zato Marx v prvi knjigi *Kapitala* piše, da se blago menja po svoji vrednosti, tj. povprečnem delovnem času, ki ga družba potrebuje, da posamezno blago producira; tega ne stori, ker bi mislil (ali tendenciozno postuliral), da se to zares dogaja v konkretnih kapitalističnih gospodarstvih in da so cene bodisi nekaj, kar lahko prezremo, bodisi da bi *morale* biti bolj ali manj enake vrednostim. Popolnoma jasno mu je, da se vrednosti v realnem svetu razlikujejo od cen; na več različnih mestih znova in znova poudarja, da je potencialno sovpadanje teh dveh elementov zgolj naključje. Cene izhajajo iz vrednosti in so jim v agregatu enake, a *pravilo je*, da se v posameznih primerih »[cena in vrednost] stalno razlikujeta in se nikoli ne pokrivata ali pa le povsem naključno in izjemoma« (Marx 1985, 61). Navsezadnje je ravno to, eden ključnih mehanizmov alokacije družbenega dela v kapitalizmu.¹⁰

¹⁰ Diskrepanca med ceno in vrednostjo ni dokaz za temeljno zmotnost Marxove teorije vrednosti, temveč je, ravno nasprotno, nujna za delovanje kapitalističnih gospodarstev. Ta diskrepanca je namreč odgovorna za koordinacijo in alokacijo družbenega dela; brez tega mehanizma bi bil obstoj družbe, v kateri delo ni koordinirano načrtno in je zato šele posredno družbeno, nemogoč. Kadar je povpraševanje po nekem blagu večje od njegove ponudbe, se cena tega blaga dvigne nad njegovo vrednostjo. To je signal, ki proizvajalcem sporoči, naj več družbenega dela namenijo proizvodnji tega blaga. Posledično se zviša tudi ponudba in cena pada nazaj, vsaj dokler se proces zopet ne ponovi. Razkorak med ceno in vrednostjo je torej tista nujna poteza kapitalističnega produkcijskega načina, ki omogoča nenačrtovano, nezavestno družbeno (re)produkcijo. Odnosi med vrednostmi sporočajo, čemu moramo nameniti več družbenega dela in čemu manj – kjer je ponudba previsoka oziroma povpraševanje prenizko, so delavci odpuščeni, proizvodni obrat pa je preseljen drugam. Navsezadnje se prek fluktuacij cen okoli vrednosti asertira sam zakon vrednosti; to je edini princip discipliniranja dela v gospodarstvu, kjer sta produkcija in distribucija prepuščeni 'anarhiji' trga. Ali, kot pravi Marx (1986, 98): »[m]ožnost kvantitativne inkongruence med ceno in velikostjo vrednosti ali odstopanje cene od

Kaj so, potemtakem, ti ključni, osnovni elementi vsakršnega gospodarstva, ki temelji na blagovni tržni menjavi in v katerem družbena produkcija ni posledica neposrednih zavestnih odločitev ljudi, temveč je prepuščena neosebni mehanizem trga? Da razumemo specifičnost takšnega gospodarstva, se moramo spoprijeti vsaj s koncepti konkretnega in abstraktnega dela, (forme) vrednosti, blagovnega fetišizma in pravne enakosti vseh producentov. To so tisti *naravni zakoni* kapitalistične produkcije, o katerih je Marx govoril v zgoraj navedenem citatu iz predgovora k prvi izdaji *Kapitala* in iz katerih izhajajo ostale, bolj konkretne poteze kapitalističnih družb. Rubin razlaga:

[D]ejstvo je, da vsak poznejši koncept v Marxovi teoriji s seboj nosi odtis prejšnjega. Vsi osnovni koncepti ekonomskega sistema se zdijo kot logične različice koncepta vrednosti. Denar – to je vrednost, ki služi kot splošni ekvivalent. Kapital – vrednost, ki ustvarja presežno vrednost. Mezde – vrednost delovne sile. Profit, obresti, rente so deleži presežne vrednosti. Sprva se ta logična emanacija osnovnih ekonomskih konceptov iz koncepta vrednosti zdi nepojasnljiva. Vendar lahko jo razložimo z dejstvom, da se *produkcijski odnosi* kapitalistične družbe, ki se izražajo v prej omenjenih konceptih (kapital, mezde, profit, obresti, renta itd.) pokažejo v *formi odnosov med neodvisnimi proizvajalci blaga*, odnosov, ki se izražajo skozi koncept vrednosti. Kapital je različica vrednosti zato, ker produkcijski odnos med kapitalistom in delavcem privzame formo odnosa med pravno enakima proizvajalcema blaga, tj. avtonomnima ekonomskima agentoma (Rubin 1999, 10. poglavje; poudarki v izvirniku).

Preden se posvetimo eksplikaciji koncepta blagovnega fetišizma – ki razlaga, zakaj »produkcijski odnos med kapitalistom in delavcem privzame formo odnosa med pravno enakima proizvajalcema blaga« (prav tam), tj. formo vrednosti, in kaj to pomeni –, moramo na kratko povprašati še, kakšno formo privzame bogastvo v kapitalističnih družbah in zakaj je to tako.

2.2.2 Kaj je blago?

V prvih vrsticah prvega zvezka *Kapitala* je zapisano, da se »bogastvo družb, v kateri vlada kapitalistični način produkcije, [...] kaže kot 'ogromna zbirka blag', a posamezno blago kot njegova elementarna oblika« (Marx 1986, 39). Nekaj je blago samo, v kolikor ima poleg uporabne vrednosti, tj. določene družbene koristnosti, tudi (menjalno) vrednost. V vsakršni družbi, ne le kapitalistični, obstajajo različne uporabne vrednosti (dobrine), ki so produkt ali konkretnega človeškega dela ali narave; lopata je produkt, ki ima uporabno vrednost – z njo

velikosti vrednosti leži torej v cenovni obliki sami. To ni pomanjkljivost te oblike, temveč jo obratno napravi za adekvatno obliko takega produkcijskega načina, v katerem se lahko pravilo uveljavlja samo kot slepo delujoči zakon povprečja brezpravilnosti.«

lahko kopljemo. Z izrazom uporabna¹¹ vrednost torej mislimo na različne predmete in storitve ki jih vsakršna (razredna ali nerazredna, kapitalistična ali fevdalna) družba smatra kot uporabne za različne namene in s pomočjo katerih reproducira svoj obstoj – te ustvarja *konkretno človeško delo*.¹² Posamezne uporabne vrednosti (dobrine) so bile vpletene v tržno menjavo že pred obstojem kapitalizma, tj., blagovna menjava ni specifična zgolj kapitalističnim družbam. A le v kapitalistični družbi imajo te konkretne uporabne vrednosti (različne dobrine), ki so produkt človeškega dela, tudi vrednost, saj so samo v takšni družbi *proizvedene kot vrednosti*.¹³ Šele ko tržna menjava dobrin (sedaj blag) postane dovolj razširjena, da dominira družbeni (re)produkciji (tj., da se družba lahko reproducira zgolj s proizvajanjem produktov za tržno menjavo), vznikne to, čemur je Marx dejal vrednost – to ustvarja *abstraktno človeško delo*. Konkretno delo in uporabna vrednost, ki jo proizvajata ta oblika dela, sta materialno-tehnična pojava; abstraktno delo in vrednost, ki jo proizvajata ta oblika dela, sta družbena pojava.¹⁴

Ko menjamo različne uporabne vrednosti na trgu, s samim aktom menjave zahtevamo obstoj vrednosti, tj. nečesa, kar bo skupno vsemu, kar menjamo – v nasprotnem primeru bi bile menjalne vrednosti določene arbitrarno, kot so bile v predkapitalističnih družbah. Konkretne uporabne vrednosti lahko sistematično in konsistentno menjamo le, če imajo skupno lastnost, ki jih dela komenzurabilne. A uporabnost (koristnost, uporabna vrednost) dobrine nam ne pove ničesar o njenem razmerju do neke druge dobrine, ki ima kvalitativno drugačno uporabnost. Marx (1986, 41) komentira: »[t]o skupno ne more biti geometrična, fizikalna, kemična ali kaka druga naravna lastnost blag. Njihove telesne lastnosti upoštevamo sploh samo, kolikor jih delajo porabne, torej za uporabne vrednosti.« Kaj je potem tista skupna lastnost vseh različnih produktov (uporabnih vrednosti) človeškega dela v pogojih posplošene blagovne menjave? »Če tedaj odmislimo uporabno vrednost blagovnih teles, jim ostane samo

¹¹ Dobesedni pomen izraza uporabna vrednost je, kakopak, uporabnost nekega predmeta ali storitve. Tudi to je povsem veljavna raba izraza.

¹² »Kot tvorec uporabnih vrednosti, kot koristno delo, je zato delo od vseh družbenih oblik [form] neodvisen eksistenčni pogoj človeka, večna naravna nujnost, da bi se posredovala izmena snovi med človekom in naravo, torej človeško življenje« (Marx 1986, 46).

¹³ Samo v kapitalizmu prevladuje proizvodnja uporabnih vrednosti, katerih glavni namen je, *da bodo na trgu realizirane kot vrednosti, tj. bogastvo v abstraktnem*. V predkapitalističnih družbah je bila večina proizvodnje namenjena produkciji predmetov in storitev zaradi njihove konkretne uporabnosti, do tržne menjave je prihajalo zgolj sporadično, tj., v kolikor je proizvajalec ustvaril preveč, da bi lahko sam potrošil, ali v skladu s tradicijo in predpisanimi razmerji; v kapitalizmu, nasprotno, proizvajamo predmete in storitve ne zaradi njihove uporabnosti (uporabne vrednosti), ampak zaradi njihove vrednosti. Če je nekoč družbena proizvodnja potekala zavoljo uporabnih vrednosti, danes poteka zavoljo vrednosti.

¹⁴ »Marx začne svojo analizo z blagom, v katerem locira dve plati: materialno-tehnično in družbeno (tj. uporabno vrednost in vrednost). Podobni plati locira v delu, ki je utelešeno v blagu. Konkretno in abstraktno delo sta dve plati (materialno-tehnična in družbena) enega in istega dela, ki je utelešeno v blagu. Družbena plat tega dela, ki ustvarja vrednost in se izraža v vrednosti, je abstraktno delo« (Rubin 1999; 8. poglavje).

še ena lastnost, namreč ta, da so produkti dela,« pravi Marx (prav tam). Vsem različnim produktom človeškega dela, ki jih menjamo na trgu, je skupno ravno to, da so produkti abstraktnega človeškega dela¹⁵. Poleg tega, da so različne uporabne vrednosti produkt konkretnega človeškega dela (mizarjenja, barvanja, lepljenja, grajenja ipd.), ki je zaradi svoje raznolikosti in specifičnosti nekomenzurabilno, so tudi produkt abstraktnega človeškega dela, tj. dela, ki ga ne zaznamuje nikakršna konkretnost, in kot takšne – kot vrednosti – so komenzurabilne. Marx je odkril, da ima v kapitalizmu delo dvojni značaj: je obenem konkretno (to proizvaja uporabno vrednost) in abstraktno (to proizvaja vrednost); ta dvojni značaj je posledica obstoja posplošene blagovne menjave, dejstva, da se družba lahko reproducira zgolj z menjavo blaga na trgu, ker so neposredni producenti razlašeni, atomizirani in izolirani. »Da je nekaj blago, tj., da ima poleg uporabne vrednosti tudi (menjalno) vrednost, je ne 'naravna' značilnost produkta, temveč njegova 'družbena' značilnost« (Heinrich 2012, 40).

Zatorej, v nasprotju s patriarhalno ali fevdalno družbo, kjer je imelo delo v svoji konkretni formi neposredno družbeni značaj, je v blagovni družbi edini družbeni odnos med neodvisnimi, zasebnimi ekonomskimi enotami realiziran skozi mnogostransko menjavo in izenačitev produktov najbolj raznolikih konkretnih form dela, tj. skozi abstrahiranje od njihovih konkretnih lastnosti, skozi transformacijo konkretnega v abstraktno delo. [...] Koncept abstraktnega dela predpostavlja določeno družbeno formo organizacije dela v blagovni ekonomiji: posamezni proizvajalci blaga niso neposredno povezani z vsemi ostalimi v samem produkcijskem procesu; ta povezava med totaliteto konkretnih delovnih aktivnosti [povezava med vsemi proizvajalci oziroma delavci] je realizirana v procesu menjave, tj. skozi abstrakcijo od konkretnih lastnosti. Abstraktno delo ni fiziološka kategorija, temveč je družbena in historična kategorija. Abstraktno delo se razlikuje od konkretnega dela ne le v smislu svojih negativnih lastnosti (abstrakcije od konkretnih form dela), temveč tudi v smislu svoje pozitivne lastnosti (izenačenja vseh form dela v mnogostranski menjavi produktov dela). [...] Konkretno delo ne postane družbeno, ker ima formo konkretnega dela, ki proizvaja konkretne uporabne vrednosti, na primer čevlje, temveč samo, če so čevlji kot vrednost izenačeni z določeno vsoto denarja (in skozi denar z vsemi ostalimi produkti kot vrednostmi). Delo, ki je materializirano v čevljih, je izenačeno z vsemi ostalimi formami dela, kar pomeni,

¹⁵ Pri tem moramo biti pazljivi, da abstraktnega človeškega dela ne koncipiramo kot človeškega dela nasploh, kot človeškega dela v svoji najbolj elementarni fiziološki obliki, ne glede na njegovo konkretno formo. Abstraktno delo namreč ni le fiziološko abstraktno delo, tj. ekspanzija človeške energije v abstraktnem, temveč je abstraktno človeško delo, ki obstaja zgolj v kapitalizmu. Je delo, ki vznikne zgolj kot posledica vse bolj posplošene blagovne menjave. Abstraktno človeško delo kot fiziološko univerzalno delo je transhistorično – človeško delo v fiziološkem smislu je obstajalo tudi v fevdalnih, sužnjelastniških ali lovsko-nabiralniških nerazrednih družbah, čeprav so tam obstajale samo uporabne vrednosti in ne tudi vrednosti. Abstraktno človeško delo kot vir vrednosti je specifično zgolj kapitalističnemu produkcijskemu načinu, v katerem blagovna menjava vlada proizvodnji in distribuciji.

da izgubi svojo določeno konkretno formo in postane neosebno delo, delček celotne mase homogenega družbenega dela (Rubin 1999, 14. poglavje).¹⁶

2.2.3 Kaj je vrednost?

2.2.3.1 Forma vrednosti in blagovni fetišizem

Vrednost je sestavljena iz treh komponent: substance, forme in magnitude. Videli smo, da je edini vir vrednosti (za razliko od uporabne vrednosti) abstraktno človeško delo in da vrednost obstaja zgolj v kapitalističnem produkcijskem načinu, saj je zgolj materialna manifestacija ločenosti neposrednih producentov od njihovih produkcijskih pogojev, tj. temeljne predpostavke kapitalistične produkcije. Substanca vrednosti je torej abstraktno človeško delo. Preden se posvetimo kvantitativni strani teorije vrednosti (natančneje, magnitudi vrednosti), si moramo osmisliti še pomen izraza *forma vrednosti*.

Na najbolj jedrnat način bi lahko rekli, da je forma vrednosti družbena forma produktov dela v kapitalistični družbi. Vrednost je namreč družbeni produkcijski odnos (npr. med kapitalistom in delavcem), ki privzame materialno, objektivno formo.¹⁷ Povedano drugače, produkcijski odnos, ki se zgosti v materialno formo, je vrednost. V kapitalizmu postanejo produkcijski odnosi lastnosti določenih stvari, vrednosti; v določen odnos lahko producenti vstopijo zgolj, če si lastijo določeno stvar, ki je privzela družbeno formo. »Vsak tip produkcijskega odnosa, ki je značilen za blagovno kapitalistično gospodarstvo, pripiše stvarjem, zaradi katerih in skozi katere ljudje vstopajo v dan odnos, določeno družbeno formo« (Rubin 1999, 8. poglavje). Implikacije povedanega so izrednega pomena za našo analizo. Samo v kapitalistični družbi, tj. družbi, kjer sta družbena produkcija in distribucija (blag) prepuščeni neosebnemu delovanju trga, produkcijski odnosi postanejo reificirani, postvareli, kristalizirani (postanejo stvari), obenem pa stvari oživijo, postanejo presonificirane. Z drugimi

¹⁶ Marxova teorija vrednosti torej eksplicitno razlaga dinamiko in implikacije kapitalistične blagovne menjave, v kolikor so izmenjana blaga produkt človeškega dela. Neobdelano zemljišče (npr. gozdna površina) ima sicer določeno uporabno vrednost, njegova koristnost zainteresiranim kupcem je lahko ogromna in tudi cena, po kateri bo to zemljišče prodano, je lahko gromozansko visoka. A ker to zemljišče ni produkt abstraktnega človeškega dela, nima vrednosti, kar pomeni, da sta analiza dinamike in implikacij njegove menjave izven neposrednega dometa teorije vrednosti.

¹⁷ »Po Marxu kapital ni preprosto stvar, temveč je družbeni produkcijski odnos. Kapital je produkt dela, ki privzame *objektivno* formo in vlada delavcu, ki ga [kapital] je proizvedel, ter ga nadzoruje. Pomembno je opozoriti, da kapital ni produkt kakršnegakoli dela. Je produkt strjenega, 'kristaliziranega' *alieniranega* [abstraktnega] dela« (Hudis 2012b, 28; poudarka v izvorniku). »[K]apital ni stvar, ampak določen družben produkcijski odnos. Ta odnos se kaže v neki stvari in daje tej stvari specifičen družben značaj. Kapital ni vsota materialnih in produciranih produkcijskih sredstev. Kapital so v kapital spremenjena produkcijska sredstva, ki pa kot produkcijska sredstva niso kapital, ravno tako kakor ni denar zlato ali srebro kot tako« (Marx 1973, 908). V primerjavi z Marxovo definicijo kapitala, ki se nanaša na odnose med ljudmi in njihovo historično specifično formo, je Böhm-Bawerkova (1909, 54) simptomatično ahistorična in postvarela: »Kapital kot tak je termin, s katerim označujemo vsoto produktov, ki nam služijo kot sredstvo za prilaščanje blaga.«

besedami, gre za »[...] opredmetenje družbenih določb produkcije in subjektivizacijo materialnih temeljev produkcije [...]« (Marx 1973, 981); »Na eni strani se vrednost, minulo delo, ki gospoduje živemu, personificira v kapitalistu; nasproti temu se pojavlja delavec le kot stvarna delovna sila, kot blago« (Marx 1973, 51); »Osebe obstajajo tu druga za drugo samo kot predstavniki blaga in zato kot posestniki blaga. Sploh bomo videli v nadaljnjem raziskovanju, da so ekonomske maske oseb samo posebljenja ekonomskih odnosov, osebe pa si stopajo naproti samo kot njihovi nosilci.« (Marx 1986, 83–84).

Rubin pojasnjuje:

Stvar, ki je vpletena v določen produkcijski odnos med ljudmi in ki ima ustrezno družbeno formo, *to formo obdrži tudi, ko je dani, konkretni, edinstveni produkcijski odnos prekinjen*. Samo takrat lahko obravnavamo produkcijske odnose med ljudmi kot zares postvarele, kristalizirane v formo lastnosti stvari, tj. lastnosti, za katero se zdi, da pripada stvari sami in da je zato ločena od produkcijskega odnosa. Ker stvari nastopajo z določeno, fiksno družbeno formo, sedaj one postajajo tiste, ki vplivajo na ljudi (za njihovimi hrbti), oblikujejo njihove motivacije in jih napeljujejo, da vzpostavljajo konkretne produkcijske odnose drug z drugim. Če imajo stvari družbeno formo 'kapitala', napravijo svojega lastnika za 'kapitalista' in vnaprej določijo konkreten produkcijski odnos, ki bo vzpostavljen med njim in drugimi pripadniki družbe. Zdi se, kot da družbeni značaj stvari določa družbeni značaj njihovih lastnikov. To je 'personifikacija stvari' (Rubin 1999, 3. poglavje; poudarki v izvorniku).

Rubin tu govori o blagovnem fetišizmu, jedrnem delu Marxove teorije vrednosti, ki je nadaljevanje teorije alienacije iz njegovih bolj zgodnjih del.¹⁸ Govori o dejstvu, da v kapitalistični družbi, v kateri vlada blagovna menjava, objekti postanejo subjekti, subjekti pa

¹⁸ Čeprav od osemdesetih let prejšnjega stoletja naprej nekateri akademski ideologi postmoderne in obskurantski mistiki postmarksizma vehementno, a brez prepričljive argumentacije zagotavljajo, da v Marxovi misli obstaja radikalen rez med njegovim mladim filozofskim obdobjem in zrelim političnoekonomskim obdobjem ter da je prav zato zreli Marx nazadoval v ekonomski determinizem in/ali redukcionizem, to nikakor ne drži. Loren Goldner (2011; glej predvsem 109-28) je, poleg Lukácsa, Rubina, Dunajevske in drugih, pokazal, da je Marxova 'zrela' kritika politične ekonomije ne prelom s hegeljanstvom, temveč »nadaljevanje in poglobitev zgodnejše imanentne kritike Hegla« (Goldner 2011, 115). Eminentni madžarski marksist István Mészáros, ki je za svojo izjemno poglobljeno in obsežno študijo Marxovega koncepta alienacije prejel nagrado Isaaca Deutscherja, je še bolj neizprosno: »Do sedaj bi moralo biti jasno, da *noben* pomen alienacije, ki ga je Marx uporabljal v *Rokopisih iz 1844*, ni izpuščen v njegovih kasnejših del. Koncept alienacije, ki ga je Marx razvil leta 1844, namreč ni koncept, ki bi bil lahko izpuščen ali enostransko 'preveden'. Kot smo videli na različnih mestih v tej študiji, je koncept alienacije vitalno pomemben steber Marxovega sistema kot celote in ni le ena njegovih opek. Če bi ga izpustil ali enostransko prevedel, bi s tem nič manj kot sesul zgradbo samo [...]« (Mészáros 2005, 227; poudarki v izvorniku)

objekti.¹⁹ Razmerje subjekt/objekt²⁰ se obrne – stvari so tiste, ki podeljujejo ljudem družbeno moč (družbeno formo); mrtvo delo vlada živemu.

Pogosto nerazumljen traktat iz *Kapitala* bi sedaj moral biti popolnoma jasen:

Skrivnostnost blagovne oblike je tedaj enostavno v tem, *da zrcali ljudem družbene značaje njihovega dela kot predmetne značaje delovnih produktov samih*, kot družbene naravne lastnosti teh reči, *in zato tudi družbeno razmerje [odnos] producentov do celotnega dela kot družbeno razmerje med predmeti*, ki eksistira zunaj producentov. [...] To je le določeno družbeno razmerje med ljudmi samimi, ki tu zanje privzame fantazmagorično obliko razmerja med rečmi (Marx 1986, 72–73; poudarka dodana).

Posledica tega ja, da je temeljna forma izkoriščanja, ki obstaja zgolj v kapitalizmu (tj. ekstrakcija presežne vrednosti v produkcijskem procesu), radikalno drugačna od izkoriščanja v predhodnih družbah. Takrat je bilo izkoriščanje osebno, odvisno je bilo od lakomnosti in izprijenosti pripadnikov vladajočega razreda; s kapitalizmom izkoriščanje postane neosebno, ekonomsko, kar pomeni, da obstaja ne glede na dobrohotnost ali zločest predstavnikov kapitala.²¹ Kapitalist, ki ne želi izkoriščati svojih delavcev, zaradi tržne konkurence propade in se pridruži rezervni armadi delavstva. V tem smislu stvari (npr. kapital) vladajo tudi predstavnikom vladajočega razreda. Kapitalist – »ta ni v resnici nič drugega kakor posebljeni kapital« (Marx 1973, 919) – neformalno gledano ni svoboden, da v svojem proizvodnem

¹⁹ »V denarju, popolni indiferentnosti tako do narave materiala, do specifične narave privatne lastnine kakor do osebnosti privatnega lastnika, se pokaže popolna oblast odtujene stvari nad človekom. Kar je oblast osebe nad osebo, je zdaj *obča oblast stvari nad osebo, produkta nad producentom*. Kakor je bila opredelitev povnanjena že v ekvivalentu, v vrednosti, tako je denar čutno, celo predmetno bivanje tega povnanjenja« (Marx 1969; poudarek dodan).

²⁰ To je »maličenje [inverzija] subjekta in objekta, ki se dogaja že med procesom produkcije« (Marx 1973, 51).

²¹ Rosa Luxemburg (1999, 8. poglavje) se je pred časom upravičeno spraševala naslednje: »[p]o čem se buržoazna družba razlikuje od ostalih razrednih družb – od antične in srednjeveške?« Odgovarjala si je pomenljivo: »[p]o dejstvu, da razredna dominacija [v kapitalizmu] temelji ne na 'pridobljenih pravicah', temveč na *realnih ekonomskih odnosih* – po dejstvu, da je mezдно delo ne pravno razmerje, ampak ekonomsko. V našem pravnem sistemu ne najdemo niti ene samcate formule za današnjo razredno dominacijo« (prav tam). Vsi smo pravno svobodni in avtonomni ljudje, ki z drugimi ljudmi sklepamo enakopravne pogodbe in stopamo v formalno neizkoriščevalske odnose. Pravno gledano ni nihče več od kogarkoli drugega; to je zgodovinski *novum*. Delavec danes ni več formalno prisiljen delati, kot je bil v odkrito izkoriščevalskih predkapitalističnih formacijah; revščina in pomanjkanje produkcijskih sredstev, ne zakon in pravo, ga silita prodajati svojo delovno silo kapitalistu in se mu podrejata, piše Luxemburgova (1999). Če je imel izkoriščevalski (vladajoči) razred v fevdalizmu vse bogastvo in privilegije zaradi pripisanih (v zakonih izraženih) pravic, kot so pravice do prestolonasledstva, dediščine, desetine ipd., je kapitalistova akumulacija vrednosti na račun delavca v sodobni liberalni demokraciji pojav, ki ni vnaprej določen in je zato popolnoma odvisen od kapitalistove spretnosti izkoriščati delovno silo z višanjem produktivnosti in intenzivnosti delovnega procesa (glej tudi Federici 2004). Zanimivo pri tem je, da se kapitalisti ne more (ne sme) odločiti, da bo svoje delavce izkoriščal manj, kot to počno ostali, ali da bo izkoriščanje v produkcijskem procesu celo odpravil. Imperativ kapitala (čim večje razširjanje vrednosti) mu neprestano narekuje svojo *voljo* in si ga podreja. V kapitalizmu ne vladajo ne kapitalisti ne delavci, temveč vlada kapital.

obratu počne, kar želi. Neprestano mora revolucionirati produkcijski proces (višati produktivnost procesa ali ga intenzivirati), zato da ustvari oziroma apropiira čim več presežne vrednosti; v nasprotnem primeru mu preti propad.²² »To [gon akumulacije] je za kapitalistično produkcijo zakon, ki ga postavlja nenehno revolucioniranje produkcijskih metod, z njimi stalno zvezano razvrednotenje obstoječega kapitala, splošni konkurenčni boj in nujnost, da kapitalist izpopolnjuje produkcijo in širi njen obseg zaradi samoohranitve in da ne propade.« (Marx 1973, 276)

V kapitalističnih družbah ljudje vstopajo v družbene produkcijske odnose na podlagi *družbenih stvari*, ki si jih lastijo. Če so bili družbeni produkcijski odnosi v fevdalizmu in sužnjelastniških družbah določeni vnaprej z zakonom, dogovorom, prisilo ali nasiljem, jih v kapitalizmu (kjer ljudje v te odnose niso več prisiljeni na podlagi dekretov, ampak so formalno gledano enakovredni in avtonomni posamezniki) spontano določajo stvari, za katere se (a) zdi, da imajo družbeno moč oziroma lastnosti živega subjekta, in ki (b) takšno moč tudi *dejansko imajo*. Fetišizem (pripisovanje človeških lastnosti oziroma lastnosti živih subjektov mrtvim objektom) je v kapitalizmu obenem tisto, kar prikrija dejstvo, da so za odnosi med stvarmi pravzaprav odnosi med ljudmi, kot tudi tisto – in to je pomembnejši, pogosto spregledani aspekt blagovnega fetišizma –, kar te odnose sploh ustvarja, jih mediira. V kapitalizmu je konkretno delo privatnega, izoliranega producenta namreč družbeno šele na posreden način. Posamezno konkretno delo dobi družbeni značaj (in s tem privatni, izolirani producent vstopi v družbene produkcijske odnose z vsemi ostalimi izoliranimi producenti) šele prek tržne menjave produkta tega dela. Šele ko produkt konkretnega, privatnega dela na trgu vzpostavi odnos z vsemi ostalimi produkti – zato govorimo o odnosih med stvarmi –, prek tega odnosa oziroma skozi stvari (produkte) to privatno delo pridobi družbeni značaj; šele prek odnosov med stvarmi posamezno konkretno oziroma privatno delo postane delček agregata družbenega dela in s tem pridobi družbeno funkcijo.

Uporabni predmeti postanejo blaga [vrednosti] sploh samo zato, ker so produkti privatnih del, ki se opravljajo neodvisno eno od drugega. Kompleks teh privatnih del tvori družbeno celotno delo. Ker stopajo producenti v družbeni kontakt šele z menjavo svojih delovnih produktov, se

²² »V predkapitalističnih družbah je izkoriščanje vladanega razred služilo predvsem potrošnji vladajočega razreda [...] Proizvodnja je neposredno služila zadovoljevanju potreb [...] A v kontekstu kapitalističnih odnosov proizvodnja praviloma poteka zavoljo povečevanja merila proizvodnje. Bogastvo, ki ga kapitalistično podjetje proizvede, v prvi instanci ni porabljeno za dobrobit kapitalista, ampak je investirano na novo, da bi v prihodnosti ustvarilo še več bogastva. *Valorizacija kapitala*, ne zadovoljevanje potreb, je *neposredni* cilj proizvodnje; zadovoljevanje potreb in s tem udobno življenje za kapitalista je preprosto stranski učinek tega procesa, ne njegov cilj« (Heinrich 2012, 15; poudarka v izvirmiku). Hudis (2012b, 29) isto izrazi na še elegantnejši način: »Diktati vrednostne produkcije [*value production*] sami, ne pohlep posameznih družbenih agensov, so tisto, kar v kapitalizmu ustvarja težnjo po minimalnem plačilu delavca in maksimalni ekstrakciji [vrednosti].«

tudi specifični družbeni značaji njihovih privatnih del pojavijo šele znotraj te menjave. [...] [Producentom] se zato prikazujejo družbeni odnosi med njihovimi privatnimi deli kot to, kar so, tj. ne kot neposredna družbena razmerja med osebami samimi v njihovih delih, *temveč, nasprotno, kot stvarna razmerja med osebami in družbena razmerja med stvarmi* (Marx 1986, 73; poudarek dodan).

Skratka, produkcijski odnos med ljudmi je realizirani skozi produkcijski odnos med stvarmi. Delo privatnega producenta mora biti družbeno validirano v sferi menjave, da njegova v produkcijskem procesu še latentna abstraktnost postane realizirana, udejanjena.²³ Če do te validacije (realizacije) ne pride, opravljeno delo ne postane priznано kot delček družbenega agregata dela in zato ne šteje kot vrednost. Vrednost je zato *kristalizirani, materializirani, zamrznjeni družbeni produkcijski odnos*. Celota vrednosti, ki jo družba proizvede, je ekvivalentna celoti družbenih produkcijskih odnosov oziroma abstraktnega dela, ki je bilo v kontekstu teh odnosov opravljeno.

Fetiška narava stvari v kapitalizmu zatorej ni zgolj *lažna zavest*, ideologija ali izkrivljena percepcija, temveč je tisto, kar dejansko omogoča, da produkcijski odnosi med ljudmi sploh nastajajo; ker so producenti izolirani drug od drugega – tj., ker so ločeni od svojih produkcijskih pogojev –, je lahko delo družbeno šele na posreden način, prek menjave produktov tega dela. Odnosi med ljudmi v kapitalizmu lahko vzniknejo zgolj na podlagi odnosov med stvarmi. Brez blagovnega fetišizma posplošeno tržno gospodarstvo ne more obstajati. Kapital, ki je mrtva ekonomska kategorija, a ki smo jo navdali z lastnostjo živega subjekta (lastnostjo, da omogoča svojemu lastniku vzpostavljanje družbenega produkcijskega odnosa z mezdanim delavcem), prav zares ima družbeno formo sama po sebi. Njena lastnost, da vpliva na družbene odnose med ljudmi, jih ustvarja, prekinja in oblikuje, ni iluzorna, temveč je resnična. V družbeni formaciji, kjer zavestno, načrtno določanje družbenih produkcijskih odnosov in s tem družbene produkcije in distribucije (blag) ne obstaja, morajo vlogo tega upravljanja, določanja odnosov prevzeti stvari, ki za potrebe svoje nove naloge pridobijo družbeno moč. Družbena forma oziroma moč seveda ni inherentna lastnost mrtvih stvari, ampak v kapitalizmu to dejansko postane, saj je to edini način, da formalno ločeni posamezniki stopajo v medsebojne odnose. Denar, kapital in vrednost so mrtve stvari (materializirani, postvareli produkcijski odnosi), ki nimajo svoje volje in zatorej zmožnosti, da vplivajo na svet; a vendar je docela samoumevno, kako močne in vplivne dejansko so te mrtve stvari. To je blagovni fetišizem.

²³ Za prepričljivo in podrobno kritiko *Wertform* pristopa, ki ne priznava abstraktnosti dela v produkciji, glej Mavroudeas (2004).

Zaradi dominacije principa tržne menjave, ki porodi abstraktno delo in formo vrednosti, v kapitalizmu proizvajamo zavoljo (menjalne) vrednosti, ne konkretne uporabne vrednosti. Ker način proizvodnje narekuje objektivni interes kapitala (tj. nikoli končana proizvodnja vrednosti zaradi proizvodnje vrednosti same), ki se mu nihče ne sme upirati, ker drugače propade, se ne moremo ogniti okoljskim katastrofam, ekonomskim krizam in bizarnim protislovjem med manjšino materialno več kot preskrbljenih in večino, ki živi na svojem eksistenčnem minimumu. Vse to je posledica produkcijskega načina, ki ne temelji na zavestnih, načrtnih odločitvah subjektov, ampak temelji na nezavestnem, neosebne diktumu objektov; »Drugače tudi ne more biti v produkcijskem načinu,« pravi Marx (1986, 565), »v katerem obstaja delavec za to, da ustreza potrebam oplajanja obstoječih vrednosti, namesto da bi, obratno, predmetno bogastvo obstajalo za to, da bi ustrezalo potrebam delavčevega razvoja. Kakor gospoduje v religiji nad človekom produkt njegove lastne glave, tako gospoduje nad njim v kapitalistični produkciji produkt njegovih lastnih rok.« Zaradi blagovne forme, tj. enotnosti dveh nasprotij, obstaja sistemsko izkoriščanje (delovna sila je blago, ki lahko proizvede več, kot pa je vredna oziroma kolikor potrebuje, da se reproducira). Ker proizvajamo zavoljo razširjanja vrednosti, imamo ekonomske in okoljske krize – kapitalisti morajo proizvajati na način, da realizirajo karseda veliko profita, četudi s tem škodujejo družbi. V nasprotnem primeru zaradi tržne konkurence propadejo. Glede vsega tega ne moremo storiti ničesar, ker so stvari (ne ljudje) tiste, ki nam diktirajo, kako in kaj naj proizvajamo; tako je vsaj v kontekstu kapitalističnega produkcijskega načina, ki pa je seveda odpravljen.

2.2.3.2 Magnituda vrednosti

Za jasnejše razumevanje glavnega del magistrske naloge, ki prihaja v drugem delu, je poleg zgoraj opisanega kvalitativnega aspekt Marxove teorije vrednosti pomemben tudi kvantitativni. Vsak resen marksistični ekonomist se strinja, da vrednost blaga določa družbeno potrebni delovni čas, tj. količina (povprečnega) abstraktnega dela, ki ga družba v danem času potrebuje, da proizvede to blago.²⁴ Vendar tako laična javnost kakor marksistični ekonomisti zelo dobro vedo, da se na trgu blaga ne prodajajo po svojih vrednostih, saj je lahko v nekem blagu utelešeno malo abstraktnega dela, pa kljub temu stane veliko, tj. njegova cena je večja od njegove vrednosti. To opažanje je povsem konsistentno z Marxovo teorijo vrednosti, saj Marx nikjer ne trdi, da se blaga v realno obstoječih kapitalističnih gospodarstvih prodajajo po

²⁴ Obstoj družbeno potrebne delovne časa je navsezadnje tudi *differentia specifica* kapitalističnega produkcijskega načina, v katerem šteje zgolj abstraktno človeško delo (tj. družbeno povprečje), in (pravega socialističnega) produkcijskega načina, v katerem ni blagovnega fetišizma, vrednosti in abstraktnega človeškega dela in je zato privatno, individualno delo že takoj oziroma neposredno družbeno. Za več o posredni in neposredni družbenosti individualnega dela glej Marx in Engels (1979c, 480-509) in Hudis (2012a).

svojih vrednostih. Blaga se zaradi tržnih mehanizmov, kot sta ponudba in povpraševanje ter tendenčno izenačenje profitnih mer, do katerega prihaja zaradi bolj ali manj prostega pretoka kapitala iz ene panoge v drugo, prodajajo po tržnih cenah, ne vrednostih. Cene se po magnitudi razlikujejo od vrednosti, saj nanje vplivajo omenjeni tržni mehanizmi, zaradi katerih pride med posameznimi kapitali do redistribucije vrednosti, ki jo volčja bratovščina kapitalistov kot kolektiviteta ekstrahira v produkcijskem procesu. Produkcijske cene²⁵ računamo na podlagi *povprečnega profita*, vrednosti pa na podlagi *individualne presežne vrednosti* posameznega kapitalista. Vrednosti lahko matematično izrazimo kot vsoto stroškovne cene (variabilni in konstantni strošek) in novonastale presežne vrednosti, produkcijske cene pa kot vsoto stroškovne cene (variabilni in konstantni strošek) in povprečnega profita (presežne vrednosti, ki je zaradi tržnih mehanizmov redistribuirana med vsemi kapitalisti tako, da ustreza velikosti njihove investicije).²⁶

Torej drži, da se vrednosti in cene po magnitudi razlikujejo; vendar to ne pomeni, da so vrednosti in cene ločene, tj., da so kvalitativno drugačne. Vrednost določenega blaga je individualna vrednost (Carchedi 1991), tj. vrednost, ki jo ima blago *na koncu produkcijskega procesa*. Cena tega blaga je družbena vrednost (prav tam), tj. vrednost, ki jo ima to blago *v momentu tržne menjave* (prodaje). Takrat namreč individualno vrednost blaga tržni mehanizmi *modificirajo*, tako da se spremeni v družbeno vrednost, tj. vrednost, ki je zaradi redistribucije obstoječe presežne vrednosti v sferi menjave po magnitudi drugačna od individualne vrednosti (glej Carchedi 2011, 101–104). Cena blaga je zgolj modificirana (individualna) vrednost tega blaga. Ne obstajata dva ločena matematična sistema, od katerih bi bil eden namenjen vrednosti blaga, drugi pa ceni. Sistem je le en, obstaja le vrednost, ki pa se v sferi menjavi spremeni v družbeno vrednost (ceno), ki vzame v ozir tržne mehanizme, zaradi katerih pride zgolj do redistribucije že proizvedene (individualne) vrednosti. Zato tudi Marxovo obravnavanje t.i. transformacije vrednosti v produkcijske cene ni nedokončano ali problematično, kot trdijo njegovi kritiki (na primer Bortkiewicz). Individualno vrednost inputov v določenem produkcijskem obdobju b določajo družbene vrednosti (cene) konstantnega in variabilnega kapitala, ki sta outputa prejšnjega produkcijskega obdobja a. Te

²⁵ Produkcijska cena je hipotetični konstrukt, ki privzame, da ponudba in povpraševanje sovpadata. Kadar ne sovpadata (kar je skoraj vedno, razen v naključnih primerih), se blaga prodajajo po tržnih, ne produkcijskih cenah. *Po Marxu se blaga v kapitalizmu prodajajo ne po vrednostih, ne po produkcijskih cenah, temveč po tržnih cenah.*

²⁶ Vidimo lahko, da obstaja *le ena* stroškovna cena tako v primeru cen kot vrednosti – vrednost variabilnega in konstantnega kapitala je *količina denarja*, ki je potrebna za nakup delovne sile in produkcijskih sredstev po njihovih *cenah* (glej Moseley 2004). Kliman (2007, 107-8) navaja več odlomkov iz *Kapitala*, v katerih Marx to interpretacijo potrjuje. Še posebej intriganten je odlomek, ki ga je Engels pri urejanju rokopisov tretje knjige *Kapitala* izločil in ki ga je leta 1999 prvi izpostavil Alejandro Ramos. V njem Marx eksplicitno zapiše, da je stroškovna cena pri računanju vrednosti *ista* tisti, s katero računamo ceno blaga (Kliman 2007, 107).

individualne vrednosti inputov obdobja b, ki so identične družbenim vrednostim outputov prejšnjega obdobja, postanejo nove, kvantitativno drugačne družbene vrednosti (cene), ko ti inputi na koncu istega produkcijskega obdobja b postanejo outputi in s tem potencialni inputi naslednjega obdobja c. Cene resda računamo po drugačni formuli kakor vrednosti, vendar so komponente obeh *vrednostne narave*. Nepotrebno interpretiranje Marxove teorije vrednosti kot dvosistemske in simultanistične²⁷ (tj. *nečasovne*) je bilo vzrok za več kot 100 let trajajočo zmedo in spore znotraj in zunaj akademskega polja marksizma. Tako imenovani *transformacijski problem* je bil v 20. stoletju eden glavnih argumentov za vulgariziranje, tj. tlačenje Marxove teorije vrednosti v statične okvire neoklasične ekonomije, ali za neposredno zavračanje teorije vrednosti. Vendar so v preteklih desetletjih Kliman (2007), Carchedi (1991; 2011) in Freeman (1996; 2002), med drugimi, dokazali, da je *transformacijski problem* argument slamnatega moža, ki Marxa ne kritizira v okviru njegovih predpostavk in zato ne more dokazati notranje nekonsistentnosti njegove teorije. Oziroma, povedano drugače, obstaja (časovna in enosistemska) interpretacija Marxa, ki ga napravi notranje konsistentnega in ki je tekstualne evidence ne spodbijajo. In če imamo pred seboj dve interpretaciji, za kateri obstaja vsaj enaka količina tekstualnih evidenc, vendar ena napravi teoretski sistem izvirnega avtorja nekonsistentnega, druga pa ne, je odločitev na dlani.

²⁷ Za definicijo simultaneizma glej stran 34.

3 Kapitalizem in ekonomske krize: marksistična perspektiva

3.1 Uvod

Marx nam ni zapustil dokončane in popolnoma eksplicirane teorije kriz kapitalističnega produkcijskega načina, saj je pred svojo smrtjo uspel spisati zgolj dokončano različico prve knjige *Kapitala* (o produkcijskem procesu) in rokopise, na podlagi katerih bi dokončno razvil drugo (o cirkulaciji kapitala) in tretjo knjigo (o enotnosti produkcije in cirkulacije). V pismu Engelsu leta 1858 je razložil, da namerava spisati šest knjig, od katerih je knjiga o kapitalu zgolj prva: »Vse skupaj bo razdeljeno na šest knjig: 1. o kapitalu. 2. zemljiški lastnini. 3. mezdnem delu. 4. državi. 5. mednarodnem trgovanju. 6. svetovnem trgu« (Marx 1858).²⁸ Kot vemo, ni uspel dokončno spisati niti druge in tretje knjige *Kapitala*, kaj šele da bi se z enako intenziteto lotil koncipiranja in elucidacije ostalih sklopov. Vsekakor torej drži, da je Marxovo delo ostalo nepopolno in nedokončano ter da njegova teorija krize (ki bi jo verjetno razdelal v zadnjem sklopu, tj. v knjigi o svetovnem trgu) nikakor ni zapisana v celoti in je zato prepuščena na milost in nemilost različnim interpretacijam. V nadaljevanju bomo omenili in kritično preučili štiri²⁹ prevladujoče interpretacije, ki pa se med seboj izključujejo, kar pomeni, da je v najboljšem primeru lahko prava samo ena. Pokazali bomo, da lahko zgolj eno – tisto, ki temelji na zakonu o tendenčnem padanju profitne mere – izmed teh štirih idej obravnavamo kot razlago ultimativnega vzroka za ciklične krize kapitalističnega produkcijskega načina, ki je obenem logično-teoretsko konsistentna z Marxovo teorijo vrednosti in empirično veljavna.

Začeli bomo z opisom trenutnega stanja svetovnega trga in s konvencionalnimi karakterizacijami aktualne krize kapitalističnega produkcijskega načina, med katerimi izstopata kot poglobitveni predvsem dve. Nato bomo teoretsko razdelali »najpomembnejši zakon moderne politične ekonomije«, kot je Marx (1985, 539) v *Grundrisse* impozantno opisal zakon o tendenčnem padanju profitne mere, in pokazali, zakaj naj bi bila ravno ta tendenca osrednja točka Marxove teorije kriz. Nadaljevali bomo z ekspozicijo in kritično analizo že omenjenih alternativnih (marksističnih) razlag kapitalističnih kriz, pri čemer bomo tako s

²⁸ Projekt šestih knjig je bil z izdajo prve knjige *Kapitala* in Engelsovo izdajo druge in tretje knjige *Kapitala* polovično zaključen, saj sta bili temi zemljiške lastnine in mezdne dela vdeleni kar v *Kapital*.

²⁹ To so ideje podpovpraševanja (»underconsumptionism«), stiskanja profitov (»profit squeeze«), tendenčnega padanja profitne mere (TPPM) in financijalizacije. Te interpretacije se na Marxovo teorijo vrednosti oziroma njegove opazke o krizah opirajo bolj ali manj, skupno jim je predvsem, da z njimi razlagajo krize različni marksistični avtorji.

pomočjo teoretskih argumentov kot na podlagi empirije pokazali, zakaj niso zadovoljive. Nazadnje bomo s pomočjo znanstvenih člankov in monografij, ki so jih v zadnjih nekaj letih izdali heterodoksni ekonomisti in marksistični teoretiki, in njihovih statističnih analiz interpretirali veliko recesijo v luči Marxovega zakona o tendenčnem padanju profitne mere (ZTPPM) in pokazali, da je kriza, v kateri živimo, ultimativno le konkretna manifestacija inherentne protislovne dinamike kapitalističnega produkcijskega načina, kar pomeni, da o njej ni smiselno govoriti kot o krizi financiliziranega, neoliberalnega, monopolnega, dereguliranega ipd. kapitalizma, ampak kot o krizi kapitalizma *per se*. Ali, kot povzema protislovje med uporabno vrednostjo in vrednostjo oziroma zakon o tendenčnem padanju profitne mere Marx (1973, 281):

V najbolj splošnih potezah je protislovje v tem, da vsebuje kapitalistični produkcijski način tendenco po absolutnem razvoju produktivnih sil, ne glede na vrednost in v njej vsebovano presežno vrednost in tudi ne glede na družbene odnose, v katerih se dogaja kapitalistična produkcija; medtem ko je na drugi strani njegov cilj, da ohrani obstoječo vrednost kapitala in jo v največji meri poveča (tj., da pospeši naraščanje te vrednosti). Njegov specifični značaj je usmerjen na obstoječo vrednost kapitala kot sredstvo, da se ta vrednost čim bolj poveča. Metode, s katerimi to dosega, so: padanje profitne mere, razvrednotenje obstoječega kapitala in razvoj produktivnih sil dela na račun že produciranih produktivnih sil.

3.2 Prevladujoče razlage

Ortodoksni ekonomisti³⁰, mediji, politiki in zdravi razum razlagajo finančno krizo iz leta 2007 in veliko recesijo, ki je sledila naslednje leto, kot krizo dereguliranega (finančnega) kapitalizma, znotraj katerega je zaradi neodgovornih akterjev (bankirjev) prišlo do ekstravagantnih finančnih špekulacij in posledično do nevzdržnega balona, ki je moral slej ko prej počiti. Države so nato hitele reševati prav te neodgovorne akterje, nič se ni spremenilo in krize zato še ni konec. Bolj prefinjen način, ki je priljubljen predvsem med levimi aktivisti in akademiki, za tegobe našega časa krivi financilizacijo, tj. beg kapitala v neproduktivno sfero finančnih trgov, kjer nastajajo bajne vsote fiktivne vrednosti, ki pa v zadnji instanci nimajo nobene povezave z realno ekonomijo (tj. s produkcijo vrednosti) in zato ne morejo biti vir organske ekonomske rasti. Zaradi financilizacije (ki je posledica neoliberalnih politik), pravijo, se stopnja akumulacije kapitala oziroma stopnja produktivnih investicij ni okrepila in to je posledično vzrok za relativno stagnacijo ekonomske rasti. Znebimo se financ ali pa jih regulirajmo in težava bo odpravljena. V primerjavi s t.i. zlato dobo kapitalizma, ki je nastopila

³⁰ »Sodeč po tej viziji kapitalizma [viziji ortodoksne ekonomije], so razne motnje izvirale zunaj pravega ekonomskega mehanizma – do njih je prišlo predvsem zaradi zmotnih regulacijskih, fiskalnih in monetarnih politik« (Mattick 2011, 16-7).

po drugi svetovni vojni in je trajala do konca šestdesetih, naj bi bila v zadnjih nekaj desetletjih zaradi ideološko motiviranih neoliberalnih politično-ekonomskih odločitev 'realna ekonomija' krhka, dohodki (predvsem delavskega razreda) so zato padali in vse več ljudi se je zadolževalo, da bi lahko ohranili svoj življenjski standard. Silovito naraščanje tako nacionalnega kot osebna dolga, ki smo mu bili priča, naj bi bilo zato v zadnji analizi neposredna posledica financializacije ali, z drugimi besedami, napačnih odločitev vladajočih. A če lahko veliko recesijo pripišemo le nestabilnosti finančnih trgov, če je ta kriza ultimativno kriza financ, zakaj se po več kot petih letih odpravljanja teh nestabilnosti še vedno nismo izvili iz njenega primeža? Ne potrebujemo Marxa in marksistične teorije kriz, da spregledamo temeljno zmotnost scenarija, ki razlaga veliko recesijo kot zgolj finančno krizo.

Očitno je, da ne prvi zdravorazumski opis, ki se ukvarja zgolj z neposrednimi površinskimi dejavniki in okoliščinami finančne krize iz leta 2007, ne druga, bolj sistemska in daljnosežna karakterizacija, ki se za razlago trenutne krize vrača v prejšnje stoletje in ultimativno krivi nepravilne odločitve neoliberalnih hegemonov, nista dovolj prodorna, da bi bila zmožna utemeljiti ciklično naravo kriz kapitalističnih ekonomij, ki jih beležimo že stoletja – prvi balon je počil leta 1637, ko se je sesul trg tulipanov v Amsterdamu (Mattick 2011, 28). Dodati moramo, da so politično-ekonomske implikacije obeh pripovedi kristalno jasne, četudi za delavski razred pogubne: če je vzrok ali vzroke za ekonomske krize moč locirati zunaj kapitalizma samega in če so kontingentni, tj., če so vzrok končnoveljavno le pohlepni posamezniki, zgrešene ideje o upravljanju ekonomije ali naravna nestabilnost finančnih trgov, potem lahko krize preprečimo (in se iz obstoječe izvlečemo) z lepotnimi popravki sistema. Povedano drugače, kapitalizem sam na sebi ne teži k neravnovesju, temveč je racionalna mašinerija, ki se zatika zaradi eksternih anomalij – servisirati in preprečiti moramo te zunanje dejavnike, sistem pa lahko v jedru ostane tak, kakršen je.³¹ Iz takšnega razumevanja izvirajo tudi nekateri predlogi³², ki v zadnjih nekaj letih ali celo desetletjih uživajo največ (medijske) pozornosti na levi, katerih namen ni nujno reševanje krize, so pa alternativni modeli kapitalističnega produkcijskega načina, ki naj bi zagotavljali večjo socialno pravičnost in nasploh odpravljali tista najbolj temeljna protislovja, za katera je Marx dejal, da nujno in spontano emanirajo iz razvoja blagovne forme oziroma, natančneje, njene dominacije nad družbeno produkcijo in distribucijo. Tako tem alternativnim, nominalno emancipatornim

³¹ Andrew Kliman (2012, 7) našteje konkretne predloge, ki bi v tem primeru več kot zadoščali: »[Če bi to držalo, ni] potrebno odpraviti kapitalističnega sistema proizvodnje – tj. proizvodnje, ki jo poganja cilj neprestane ekspanzije 'vrednosti', bogastva v abstraktnem. Kriza torej od nas zahteva finančno regulacijo, 'keynesovske' fiskalne in monetarne politike in morebiti nacionalizacijo finančnega sektorja, ne pa spremembe v samem karakterju socioekonomskega sistema.«

³² Na primer socialdemokratska, redistributivna politika univerzalnega temeljnega dohodka (UTD).

modelom družbeno-ekonomskega razvoja kot zgoraj omenjenim karakterizacijam kriz je skupno, da ne upoštevajo povsem bazičnih principov, po katerih se obnaša kapitalistični produkcijski način, in da poskušajo vzpostaviti oksimoron meščanskega socializma, egalitarnosti v primežu nehumanega zakona vrednosti.

V nasprotnem primeru, če torej sistem sam na sebi teži k neravnovesju (h krizam), ker že v izhodišču sloni na protislovju, in je zato iracionalen, bo vsakršno parcialno reformiranje ostalo nezadostno. Če nam uspe demonstrirati, da je kapitalizem izhodiščno protisloven sistem, s tem naenkrat naredimo dvoje: (a) vnaprej predvidimo, da za razrešitev ekonomskih kriz ne zadoščajo zunanje intervencije (te zgolj prelagajo manifestacijo krize na kasnejši čas, kot bomo videli v nadaljevanju) in da zato potrebujemo radikalni prelom z obstoječim načinom proizvodnje; (b) vzpostavimo objektivno legitimacijsko podstat, zaradi katere – kot pravi Guglielmo Carchedi (2011) – postane delavski boj proti obstoječemu sistemu ne le voluntaristični projekt partikularne, čeprav ogromne interesne skupine (vseh, ki morajo za dolgoročno preživetje prodajati svojo delovno silo), ampak obči, racionalno-logični odziv človeštva na protislovje, v katerem živimo.

3.3 Zakon tendenčnega padanja profitne mere (ZTPPM)

Ta dialektični³³ zakon – specifičen le kapitalističnemu produkcijskemu načinu –, ki ga Marx prvič temeljito razdela v tretjem oddelku (13.–15. poglavju) tretje knjige *Kapitala*, je zanj tako pomemben, ker je nujen izraz dinamike načina proizvodnje, ki temelji na blagovni menjavi, in ker neposredno ilustrira iracionalno racionalnost kapitalizma. Je namreč fenomen, ki je posledica samega razvoja kapitalističnega produkcijskega načina, tj. načina, katerega temeljno protislovje – protislovje med uporabno vrednostjo in vrednostjo oziroma med materialno-tehnično in družbeno formo bogastva – se z njegovim razvojem zaostuje. Kapitalisti vlagajo vse več denarja v razvoj tehnoloških inovacij, strojev, ki jim omogočajo višjo produktivnost in s tem učinkovitejšo proizvodnjo. Tako nujno proizvajajo več konkretnih uporabnih vrednosti (količina proizvedenih produktov ali storitev narašča), ne pa tudi več vrednosti. Če je edini vir vrednosti (abstraktno) človeško delo in če obstaja realen trend vse večjega investiranja v produkcijska sredstva (konstantni kapital), potem (če izvozamo razne protitendence) v produkcijskem procesu nastala presežna vrednost v

³³ »Padajoča profitna mera je negacija kapitala in, kot nas obvešča dialektika, njen obstoj zagotavlja rast, gibanje in razvoj kapitala [...] Brez protislovja ni gibanja; brez padajoče profitne mere ni inovacij, ni rastoče produktivnosti dela, ni rastoče organske sestave kapitala itd., z drugimi besedami, ni gibanja« (Lebowitz 1976, 249). ZTPPM je v istem momentu nujni pogoj za obstoj dinamike kapitalizma in njena vrhovna prepreka (ne pa, kot bomo videli v nadaljevanju, tudi njen absolutni limit, zaradi katerega bi se sesula brez načrtnega delovanja družbenih akterjev).

razmerju z investirano vrednostjo nujno pada. Povprečno profitno mero lahko izrazimo kot razmerje med celoto presežne vrednosti in celotnim investiranim kapitalom (konstantni in variabilni del); ker vrednostna sestava kapitala, tj. razmerje³⁴ med konstantnim in variabilnim kapitalom, narašča, profitna mera tendenčno pada – četudi stopnja eksploatacije (presežne vrednosti) raste.³⁵ Tehnološke inovacije namreč omogočijo produkcijo večje količine produktov, v katerih pa je opredmetena enaka količina vrednosti. Povedano drugače, enaka količina vrednosti je le razporejena med več produkti; vrednost posameznega produkta je torej nižja. »[T]ehnološke inovacije tendenčno nižajo povprečno profitno mero, ker zamenjujejo delavce s stroji. Ker le delo ustvarja vrednost, [fizični] output na enoto kapitala narašča, medtem ko vrednost [outputa] pada« (Carchedi 2009, 23).

Marx razlaga zakon takole:

Kot zakonitost kapitalističnega produkcijskega načina [...] se je pokazalo, da ima njegov razvoj to posledico, da se relativno zmanjša variabilni kapital v primeri s konstantnim kapitalom in v primeri s celotnim zaposlenim kapitalom. To pomeni le, da zaradi posebnih produkcijskih metod, ki se razvijajo v kapitalistični produkciji isto število delavcev, ista količina delovne sile, ki jo daje na razpolago variabilni kapital danega vrednostnega obsega, spravi v istem času v gibanje, predela in produktivno potroši čedalje večjo maso delovnih sredstev, strojev in raznovrstnega fiksne kapitala, surovin in pomožnega materiala in zato tudi po svojem vrednostnem obsegu čedalje večji konstantni kapital (Marx 1973, 240).

Pri tem opozarja, da je

[t]a progresivna tendenca splošne profitne mere k padanju [...] samo poseben, *kapitalističnemu produkcijskemu načinu lasten izraz* napredujočega razvoja družbene produktivne sile dela. S tem ni rečeno, da profitna mera ne more začasno pasti tudi iz drugih razlogov, je pa s tem dokazano, da izhaja iz bistva kapitalističnega produkcijskega načina kot sama ob sebi umevna nujnost, da se mora z njegovim napredkom izraziti splošna poprečna

³⁴ Marx (1986, 557) to razmerje imenuje organska sestava kapitala, »kolikor [vrednostno sestavo kapitala] določa njegova tehnična sestava [razmerje med maso produkcijskih sredstev in količino dela] in kolikor odseva spremembe v tehnični sestavi [...]«. Pri tem moramo biti pozorni na dejstvo, da »[se razmerje] ne spremeni zato, ker se zmanjša masa živega dela, temveč zato, ker se poveča masa že opredmetenega dela, ki ga spravlja v gibanje. Zmanjša se relativno, ne absolutno, in dejansko nima nobene zveze z absolutno velikostjo zaposlenega dela in presežnega dela« (Marx 1973, 246).

³⁵ »Kapitalistična produkcija relativno čedalje bolj zmanjšuje variabilni kapital v primerjavi s konstantnim kapitalom, s tem pa ustvarja čedalje višjo organsko sestavo celotnega kapitala. Neposredna posledica tega je, da se pri nespremenjeni in celo pri rastoči stopnji eksploatacije dela mera presežne vrednosti izraža v stalno padajoči splošni profitni meri« (Marx 1973, 241). Mario Cogoy (1987, 64) kontra Sweezy (1949) in Robinson (1942), ki trdita, da je zakon veljaven le v primeru konstantne stopnje presežne vrednosti, algebraično dokazuje nujnost tendenčnega padanje profitne mere tudi v kontekstu naraščajoče stopnje presežne vrednosti: »Iz te analize sledi, da porast mere presežne vrednosti konec koncev ne more odtehtati porasta organske sestave. To pomeni, da se na dolgi rok učinek organske sestave uveljavi.« Glej Cogoy (1987).

mera presežne vrednosti kot padajoča splošna profitna mera (Marx 1973, 241; poudarek v izvorniku).

Seveda obstajajo različne (in za obstoj kapitalističnega produkcijskega načina esencialno pomembne) protitendence, ki zadržujejo³⁶ padec profitne mere in ki prav zaradi trčenja s tendenco ustvarjajo predobro poznano cikličnost kapitalističnega produkcijskega načina, tj. izmenjujoča se obdobja rastoče profitne mere in ekonomske rasti ter obdobja padajoče profitne mere in ekonomskih kriz. Obravnava protitendenc je za našo razpravo imperativnega pomena, a si je na tem mestu še ne moremo privoščiti.

Ugotovili smo, da teoretično obstaja tendenca, da v kapitalističnem produkcijskem načinu osrednji mehanizem, ki žene proizvodnjo, tj. profit oziroma profitna mera, relativno pada. Kako je potemtakem možno, da se kapitalisti zares podajajo na to samouničevalno pot h kratkoročnem uspehu, če pa je (vsaj za večino) v zadnji instanci pravzaprav poguben? Poleg tega, da jim drugega ne preostane, je odgovor preprost: zanje je, za razliko od Marxa, delovna sila ne vir vrednosti, temveč le vir stroškov, parcialni produkcijski faktor. Kapitalisti režejo stroške in višajo produktivnost, kar učinkovito pomeni razvijanje tehnoloških inovacij in uvajanje strojev, ki omogočajo proizvodnjo več produktov, ne da bi delavci (nujno) opravljali več dela.³⁷ Posameznemu kapitalistu investiranje v razvoj in nakup bolj produktivnih produkcijskih sredstev omogoča večjo stopnjo akumulacije kapitala.³⁸

Primer: kapitalist A zaposluje 20 delavcev, za katere založi variabilni kapital v višini 20 enot. Teh 20 delavcev operira s stroji in surovinami, za katere je kapitalist založil konstantni kapital v višini 80 enot. Recimo, da je mera presežne vrednosti 100% (torej v 4 urah delavci ustvarijo vrednost, ki pokrije njihovo mezdo, v preostalih 4 urah pa presežno vrednost, ki jo kapitalist apropiira brez plačila). Potemtakem znaša nova vrednost, ki jo ustvarijo, 40 enot (20 je dobijo nazaj v obliki mezd, 20 je izžame kapitalist). Če pride do tehnološke inovacije, ki omogoča, da enaka količina dela ustvari dvakrat več produktov, ostaja količina vrednosti, ki jo proizvajajo delavci, enaka prejšnji. Enaka količina vrednosti je opredmetena v dvakrat večji količini produktov. Vrednost posameznega produkta je dvakrat manjša kakor prej. Vendar

³⁶ Zato ideja klasičnih političnih ekonomistov (na primer Ricarda), da mora profitna mera pasti na dolgi rok in tam ostati, nikakor ne drži. Tendenčno padanje je vselej tendenčno, kar pomeni, da je začasno.

³⁷ Če sprva delavci potrebujejo 5 ur, da proizvedejo posamezni produkt, nato pa tehnološka inovacija omogoči, da z isto intenziteto dela v 5 urah proizvedejo dva produkta, je količina vrednosti v enem produktu ne 5 ur, temveč 2 ½ uri.

³⁸ »Pokazali smo, da ustvarjajo isti vzroki, ki ustvarjajo tendenčno padanje splošne profitne mere, pogoje za pospešeno akumulacijo kapitala in zato naraščanje absolutne velikosti ali celotne mase presežnega dela (presežne vrednosti, profita), ki si jo kapital prisvaja. Kot je videti v konkurenci in zato v zavesti agentov konkurence vse narobe, tako se narobe kaže tudi ta zakon, mislim, ta notranja in nujna povezanost med dvema pojavoma, ki sta si med seboj navidezno v protislovju« (Marx 1973, 254).

kapitalista ne zanima, koliko vrednosti so ustvarili njegovi delavci; zanima ga le dejstvo, da lahko sedaj prodaja svoje produkte po nižji ceni v primerjavi s tekmeci, ker ga vsak posamezen produkt stane dvakrat manj kot prej. S tem ko bo prodal svoje produkte po ceni, ki je nekoliko nižja od povprečne cene tekmecev, si bo zagotovil večji tržni delež, obenem pa jih bo vseeno lahko prodal dražje, kot so ga dejansko stali. Prišlo je do apropiacije vrednosti v menjavi – kapitalist A je pridobil vrednost na podlagi tega, da so bili ostali kapitalisti v njegovi panogi zanj prikrajšani; to se zgodi prek cenovnega mehanizma, o katerem smo govorili v prvem delu magistrske naloge. Ko tudi ostali tekmeci uvedejo potrebne tehnološke inovacije, superprofit³⁹ kapitalista A izpuhti, njegova prednost je izgubljena in cikel se mora ponoviti na višjem nivoju.⁴⁰ To, kar je racionalno in koristno z vidika posameznega kapitalista, je iracionalno in detrimentalno z vidika razreda kapitalistov. Takšna je iracionalna racionalnost kapitalističnega razvoja: »*Kapital je sam procesuirajoče [sic] protislovje [s tem], da stremi k redukciji delovnega časa na minimum, medtem ko po drugi strani delovni čas postavlja kot edino mero in vir bogastva. Tako zmanjšuje delovni čas v formi nujnega, da bi ga povečal v formi odvečnega; zato čedalje bolj postavlja odvečni čas kot pogoj – question de vie et de mort [vprašanje življenja in smrti] – za nujni*« (Marx 1985, 506; poudarek dodan).

(Na podlagi zgornjega primera lahko vidimo, zakaj je v fetišizirani zavesti kapitalistov tako pogosto usidrana iluzija, da investicije v konstantni kapital (mrtvo delo), ki višajo produktivnost, ustvarjajo novo vrednost. Šele ko produktivnost, konkurenco in mehanizem cen zgrabimo prek teorije vrednosti, se pokaže, da je (že obstoječa) vrednost le apropiirana v menjavi, ne pa dejansko ustvarjena na novo.)

ZTPPM lahko brez marksistične terminologije povzamemo takole: z razvojem kapitalističnega produkcijskega načina lahko opazimo težnjo po vse večjem investiranju kapitala v nove stroje in tehnologijo.⁴¹ Uvajanje tehnoloških inovacij podjetjem omogoča, da znižajo produkcijske stroške in da produkte prodajo po nižjih cenah, kot bi jih lahko prodali, če ne bi uvedli tehnološke inovacije.⁴² Da cene relativno padajo (tj., da stopnja inflacije pada,

³⁹ To je profit, ki temelji ne na dejanski proizvodnji nove vrednosti, ampak na apropiaciji vrednosti v menjavi. »[...] [T]ovarnar, ki izkorišča novo iznajdbo, preden postane splošna, prodaja ceneje kakor njegovi konkurenti, pa vendar prodaja svoje blago nad njegovo individualno vrednostjo, tj., izkorišča kot presežno delo specifično višjo produktivno silo dela, ki ga uporablja. Tako *realizira posebni profit* (Marx 1973, 268; poudarek dodan).

⁴⁰ »Kapitalist, ki dela z izboljšanimi produkcijskimi metodami, ki pa še niso postale splošne, prodaja pod tržno ceno, vendar pa nad svojo individualno produkcijsko ceno. Tako se njegova profitna mera dvigne, dokler tega konkurenca ne izravna« (Marx 1973, 261).

⁴¹ Da je to ne le postulat, temveč empirična dejanskost, ki jo lahko demonstriramo, bomo pokazali v nadaljevanju.

⁴² Marx je koncipiral zakon tudi v terminih cene, ne le vrednosti. Navedimo le nekaj ilustrativnih citatov: »Vsako posamezno blago vsebuje torej manjšo vsoto dela, opredmetenega v produkcijskih sredstvih, in med produkcijo

ne raste), priznavajo celo ortodoksni ekonomisti, katerih ideološko poslanstvo je apologija statusa quo. Kliman (2011, 16), na primer, navaja Alana Greenspana: »[V]išja produktivnost zadržuje stroške in cene enot. Podjetja se bojijo dvigovati cene, ker bi jim lahko njihovi tekmeci zaradi nižjih stroškov, ki so jim jih omogočile nove investicije, prevzeli tržni delež.« Vendar če delavci opravljajo enako količino dela, kot so ga pred inovacijo, in če fizični output raste v skladu s fizičnim kapitalom ter stopnja inflacije pada, tudi profitna mera tendenčno pada (Kliman 2012, 16).

3.3.1 Protitendence

Omenili smo že, da ZTPPM ne predvideva dolgoročnega padca profitne mere, kakor so bili prepričani klasični ekonomisti, temveč predpostavlja vzajemno interakcijo tendenčnega zakona z različnimi protitendencami – obstajajo torej obdobja naraščanja in padanja profitne mere. »Tu morajo delovati nasprotni vplivi, ki križajo in uničujejo delovanje splošnega zakona in mu dajejo le značaj tendence,« pravi Marx (1973, 262), ko razmišlja, zakaj profitna mera ne pade siloviteje oziroma zakaj po padcu ne ostane na nizki ravni v nedogled.

Med najpomembnejše protitendence, ki se jim bomo konkretnije posvetili šele pri obravnavi aktualne krize in njenih vzrokov v kontekstu ZTPPM in teorije vrednosti, sodijo: zvišanje stopnje eksploatacije dela (s podaljševanjem delovnega dne, intenziviranjem delovnega procesa in padanjem vrednosti delovne sile zaradi višje produktivnosti), pocenitev elementov konstantnega kapitala, najemanje kredita in finančno špekuliranje. Vendar to niso, kot hitijo ugovarjati nekateri kritiki, protislovja, ki temeljno spodjedajo Marxov argument, da profitna mera tendenčno pada, in ga razveljavljajo. Prav nasprotno, protitendence so esencialni moment, izhodiščna točka Marxovega *tendenčnega, dialektičnega* zakona, ki sicer vsakič znova vodi v ekonomske krize, a ga omenjene protitendence tudi vsakič znova (začasno) zadržujejo in končno omogočijo, da profitna mera ob izteku krize začne naraščati – a le, da nato zopet pade;⁴³ vse *protitendence* imajo naravne limite, čez katere ne morejo, medtem ko tendenca (naraščanje organske sestave) ni omejena.⁴⁴ Marx razlaga: »[t]a faktor [tj. protitendence] ne razveljavlja splošnega zakona. Je pa vzrok, da zakon deluje bolj kot

novo dodanega dela. *Zato pada cena posameznega blaga*« (Marx 1973, 255; poudarek dodan). »Da pade cena posameznim blagom, katerih vsota je celoten produkt kapitala, ne pomeni nič drugega, ko da se dana količina dela realizira v večji masi blaga, tako da vsako blago vsebuje manj dela kakor prej« (Marx 1973, 256). »Če se poveča produktivnost industrije, bo cena posameznega blaga padla« (Marx 1973, 259). »V resnici ni padanje cen blaga in večanje mase profita na povečano maso pocenjenega blaga nič drugega kakor drugačen izraz za zakon o padajoči profitni meri ob istočasnem povečanju mase profita« (Marx 1973, 261).

⁴³ Od tod cikličnost – izmenjujoča se obdobja kriz in prosperitete – ekonomskega razvoja v kapitalizmu.

⁴⁴ Za bolj poglobljeno obravnavo omejenosti protitendenc glej Miller (1995), Cogoy (1987), Lebowitz (1976) in Carchedi (2011).

tendenca, tj. kot zakon, katerega absolutno uresničevanje *zadržujejo, zavirajo, slabijo* okoliščine, ki imajo nasprotni učinek« (Marx 1973, 265; poudarek dodan); in »[...] tako smo na splošno videli, da imajo isti vzroki, ki ustvarjajo padanje splošne profitne mere, za nasledek tudi nasprotne učinke, ki zavirajo to padanje, ga zadržujejo in deloma paralizirajo. *Zakona ne odpravljajo, vendar pa slabijo njegovo delovanje*« (Marx 1973, 269; poudarek dodan).

Brez protitendenc bi bila ekonomska rast na dolgi rok v izhodišču omejena oziroma nemogoča, kapitalistični produkcijski način pa bi bil obsojen na propad, ne glede na dejavnost ali nedejavnost ljudi. Vendar to je vulgaren, determinističen nazor, ki je v nasprotju s temeljno in vedno prisotno Marxovo humanistično, neteleološko idejo, da ljudje ustvarjajo zgodovino in da so za družbene spremembe vselej odgovorni ljudje;⁴⁵ je torej nazor, ki je fundamentalno nespravljiv z Marxom.

3.3.2 Naraščajoča produktivnost: padajoča ali naraščajoča profitna mera?⁴⁶

Preden se lotimo teoretske ekspozicije marksovske teorije krize na podlagi ZTPPM – in kasneje empirične demonstracije –, se moramo za hip ustaviti še pri nekaterih klasičnih ugovorih zoper našo izhodiščno predpostavko, da vse višja produktivnost pomeni tendenčno padanje profitne mere. Ugovor je na eni strani plod *zdravega* razuma, na drugi pa na simultanzizmu⁴⁷ in fizikalizmu⁴⁸ osnovane neoklasične ekonomske teorije oziroma neoklasično-marksistične sinteze. Ker sta zdravi razum in neoklasična ekonomija pravzaprav le dve strani istega kovanca, ju bomo obravnavali sinhrono, kot enotni ugovor.

Znani marksistični zgodovinar Robert Brenner (v Kliman 2007, 113), na primer, je ZTPPM odslovil kar na podlagi zdravega razuma, intuicije: »[Marxova] teorija padanja profitne mere ... je neskladna z zdravim razumom. Ker če je Marx vzela za dano, da ... kapitalisti ... uvajajo

⁴⁵ »Ljudje delajo svojo lastno zgodovino, toda ne delajo je, kakor bi se njim zljubilo, ne delajo je v okoliščinah, ki so si jih sami izbrali, temveč v okoliščinah, na kakršne so neposredno zadeli, kakršne so bile dane in ustvarjene s tradicijo. Tradicija vseh mrtvih pokolenj leži kakor mora na možganih živih ljudi.« (Marx, 1979b, 452)

⁴⁶ Marxov odgovor na to vprašanje je kristalno jasen: »[p]rofitna mera ne pada zato, ker je delo manj produktivno, temveč zato, ker postaja bolj produktivno« (Marx 1973, 270).

⁴⁷ Simultanzem ali simultana valuacija je teoretski postulat, po katerem morajo biti vrednosti (ali cene) enot inputa enake vrednostim (ali cenam) enot outputa (glej Kliman 2007, 34-5). V neposrednem nasprotju s tem prepričanjem je temporalizem, tj. temporalna valuacija, ki ne predpostavlja, da *morajo* biti vrednosti (ali cene) enake, saj ima produkcijski proces temporalno dimenzijo, tj., ne konča se v istem trenutku, kot se začne. Vrednosti (cene) so torej lahko enake – po naključju –, vendar ne nujno.

⁴⁸ Fizikalizem izhaja neposredno iz simultanzizma, predpostavlja pa, da so »[f]izične kvantitete ali, natančneje, tehnologija in realne mezde edine determinante vrednosti, presežne vrednosti, produkcijskih cen, povprečnega profita in profitne mere« (Kliman 2007, 35). Ta predpostavka je v temeljnem neskladju z na temporalizmu osnovano Marxovo teorijo vrednosti, po kateri je edini vir vrednosti (abstraktno) človeško delo.

tehnološke spremembe, ki dvignejo njihovo lastno profitno mero ..., se zdi intuitivno logično, da je končna posledica njihove inovacije ... *dvig* splošne profitne mere.« Tako intelektualno neodgovorno kritiko, ki je plod dveh neformalnih logičnih zmot (sklicevanja na zdravo pamet in zmote kompozicije⁴⁹), seveda lahko ignoriramo, saj nima nikakršne teoretsko-znanstvene vrednosti in si ne zasluži ničesar drugega kakor bežne omembe.

Vseeno pa moramo odgovoriti na resnejši in akademsko legitimnejši ugovor, ki ga je leta 1961 predstavil japonski marksistični ekonomist Nobuo Okishio (1961). Okishijev teorem naj bi veljal kot imanentna kritika ZTPPM in naj bi dokazal, da je padanje splošne profitne mere po uvedbi tehnoloških inovacij, ki višajo produktivnost, *nemogoče*. Okishio je bil sicer marksistični ekonomist, a njegov teorem ne upošteva osnovnih predpostavk Marxove teorije vrednosti, tj. nesimultane valuacije inputov in outputov oziroma temporalne dimenzije proizvodnega procesa, saj se zgleduje po neoklasičnih aksiomih. Kliman (2007, 117) povzema Okishijev teorem takole: »Profitna mera je sprva izenačena skozi celotno gospodarstvo. V neki industriji se pojavi nova tehnološka inovacija. Podjetja v tem sektorju uvedejo to inovacijo, ker si bodo s tem – pri obstoječih cenah in obstoječi mezdni meri (v fizičnih terminih) – zvišala svojo profitno mero. To pomeni, da splošna profitna mera ni več izenačena. Vendar čez čas se vzpostavi nova 'uravnovešena' profitna mera. Sodeč po teoremu je ta nova 'uravnovešena' profitna mera vselej višja kot začetna [...], vsaj če realna mezdna mera ostane enaka.« A teorem je neveljaven kot imanentna kritika ZTPPM, ker ne izhaja iz Marxovih premis (priznavanje vloge stalnih tehnoloških sprememb produkcijskega procesa), temveč iz Okishijevih. Da je neveljaven kot kritika ZTPPM, je jasno takoj, ko vidimo, da je ena od Okishijevih (ne pa tudi Marxovih) premis simultana valuacija, tj. enačenje cen inputov in outputov. Če ne sprejmemo simultanizma in če skupaj z Marxom sklepamo, da lahko po uvedbi tehnološke inovacije cene padejo, oziroma da pade vsaj stopnja inflacije, implikacije Okishijevega teorema za našo razpravo niso relevantne, ZTPPM pa ostaja notranje konsistenten. Ker smo videli, da teorem ne naslavlja Marxovih premis in njegove argumentacije ter zato ne more dokazati notranje nekonsistentnosti ZTPPM, saj napada slamnatega moža, ki je izključno produkt Okishijevega uma, bi se tu lahko ustavili.⁵⁰ A, kot je med drugimi dokazal Kliman (2007, 118), teorem pade tudi na podlagi lastnih predpostavk. Ker nas v tej razpravi zanima le teorija vrednosti in Marxu lastne premise, bodi dovolj, da smo neučinkovitost Okishijevega teorema v relaciji do ZTPPM dejansko demonstrirali, k obravnavi njegove notranje nekonsistentnosti pa zgoj napotili.

⁴⁹ Kar velja za del, ne velja nujno za celoto. Če drži, da individualni kapitalist lahko z uvedbo nove tehnologije zviša svojo profitno mero, iz tega nikakor ne izhaja nujno, da to velja tudi za kapitaliste kot kolektiviteto, razred.

⁵⁰ Za splošno ovzrbo Okishijevega teorema glej tudi Freeman (1998).

3.4 Kapitalistične krize

3.4.1 Tendenčno padanje profitne mere samo po sebi ni vzrok kriz

Kakor smo videli v preteklih podpoglavjih, je ZTPPM vsaj teoretsko popolnoma možen scenarij. Je povsem notranje konsistenten (kar seveda ne pomeni, da je nujno v skladu z resničnostjo) in protitendence, o katerih je Marx pisal takoj za infamnim 13. poglavjem, v katerem je razdelal »zakon kot tak«, nikakor ne nakazujejo omejene veljavnosti tendence – ravno nasprotno, tendenčni zakon kot dialektično enotnost raznoterosti šele konstituirajo. Vseeno lahko ZTPPM *per se* obravnavamo le kot teoretsko (nujno) *izhodišče* za Marxovo teorijo krize, ne pa kot že v celoti izvedeno teorijo, ki organsko vzbrsti na podlagi tega majhnega delčka velike sestavljanke, o katerem Marx piše v 13. poglavju tretje knjige *Kapitala*. V vsakem primeru tendenčno padanje profitne mere ni neposredni, proksimativni vzrok za manifestacijo ekonomske krize; četudi profitna mera ne pada nekaj let pred konkretnim vznikom krize, je posredni, temeljni, ultimativni vzrok še vedno lahko tendenčno padanje profitne mere. V nadaljevanju, ko se bomo posvetili analizi velike recesije skozi prizmo ZTPPM, bomo videli ravno to: profitna mera v desetletju pred izbruhom finančnega zloma, ki se je leta 2008 in 2009 razvil v globalno recesijo, *ni* tendenčno padala, temveč je po nekaterih meritvah celo rasla.⁵¹ Pri tem ne gre za anomalčno delovanje splošne tendence, manko razlagalne moči ZTPPM ali temeljno teoretsko zmoto, saj teorija krize, ki temelji na tendenčnem zakonu, odkrito priznava, da padanje profitne mere *samo po sebi* nikoli ni zadosten pogoj za nasilen prelom v kapitalističnem razvoju; za to je v zadnji analizi potrebna nizka, ne le padajoča, profitna mera.

Kot že skoraj fanatično razglša Kliman (2012), tendenčno padanje profitne mere lahko pripravlja teren za globoko in dolgo ekonomsko krizo več desetletji pred njeno dejansko manifestacijo; gre za nekakšen fermentacijski proces, katerega prava moč ostaja latentna in na kratki rok obvladljiva. »Nizka profitabilnost sama na sebi destabilizira gospodarstvo, zaradi česar je bolj nagnjen h krizam in resnim recesijam. Padec povprečne profitne mere ima zato vztrajajoče destabilizacijske učinke, četudi se je ustavil že pred dolgo časa« (Kliman 2012, 18; za matematično ilustracijo vztrajnega učinka nizke profitabilnosti na dinamiko gospodarstev glej predvsem Kliman 2012, 17–19).

⁵¹ Kostas Lapavicas (2010) se moti, ko sklepa, da to dejstvo dokončno dokazuje *neveljavnost* marksistične teorije kriz, ki temelji na zakonu o tendenčnem padanju profitne mere, in *veljavnost* koncepta financijalizacije. Več o tem v poglavju o alternativnih razlagah, ki sledi.

3.4.2 Splošno neravnovesje⁵²

Če neoklasični ekonomisti vehementno trdijo, da kapitalistično gospodarstvo – vsaj v čutno nadčutnem svetu formalnih abstrakcij – vselej teži k splošnemu ravnovesju, pa Marx dokazuje diametralno nasprotje te pretenciozne apologije.⁵³ Kapital v zasledovanju svojega cilja, tj. neprestanega samopovečevanja svoje vrednosti, nujno uničuje že obstoječo vrednost (pa tudi bogastvo v materialno-tehnični formi), ki je v predhodnem času nastala kot produkt prav tega cilja, in nujno teži k profitni meri, ki je nad povprečno. »Kapitalistična produkcija stalno teži, da bi premagala te svoje imanentne meje, toda premaguje jih samo s sredstvi, ki ji znova in v še silnejšem merilu postavljajo te meje« (Marx 1973, 282); »S čim buržoazija premaguje krize? Na eni strani z izsiljenim uničevanjem množice produktivnih sil; na drugi strani z osvajanjem novih trgov in s temeljitejšim izkoriščanjem starih. S čim torej? S tem, da pripravlja bolj vsestranske in silnejše krize in zmanjšuje sredstva za preprečevanje kriz« (Marx in Engels 1979a, 595). Kapitalizem je zato inherentno iracionalen sistem, saj je njegov razvoj – vsaj z vidika ljudi – samouničujoč; samo bistvo kapitalizma implicira ciklično uničenje obstoječe vrednosti in s tem periodično regresijo v razvoju.

»Periodično razvrednotenje obstoječega kapitala, ki je imanentno sredstvo kapitalističnega produkcijskega načina, s katerim se zadržuje padanje profitne mere in pospešuje akumulacija vrednosti kapitala, s tem, da se oblikuje nov kapital, ruši dane odnose, v katerih se dogaja proces cirkulacije in reprodukcije kapitala, in ga zato spremljajo nenadni zastoji in krize produkcijskega procesa« (Marx 1973, 281–282). Marx tu ponavlja, kar smo identificirali že zgoraj: iz kriz kapitalističnega produkcijskega procesa se izvlečemo le z množičnim uničenjem obstoječe vrednosti kapitala, kar zniža organsko sestavo in omogoči dvig profitne mere ter posledično rast stopnje akumulacije konkretno in ekonomije nasploh. Kapitalizem se ohranja pri življenju in raste tako, da se ciklično uničuje (znana Schumpetrova sintagma *kreativna destrukcija* je pravzaprav povzetek Marxovega zakona) – *nasilje in uničenje* je *modus operandi* tega produkcijskega načina.

⁵² Že Ricardo je trdil, da kapitalizem *po svoji naravi* teži k ravnovesju, a da obstajajo eksterni dejavniki, ki nujno ogrožajo njegov dolgoročni razvoj (Mattick 2011, 17). Kasneje prvi del te trditve vulgarizira neoklasična ekonomija, znotraj katere od naravoslovja (predvsem fizike in matematike statične mehanike) navdihnjena metafora gravitiranja gospodarstva proti splošnemu ravnovesju, ki postulira fiksne cene, enake profitne mere in simultanimizem, doživi svoj pravi razcvet (Mattick 2011, 18). Ekonomisti svoj teoretski temelj samokritizirajo takole: »Implicitni temelj standardnih modelov ravnovesja je, da so trgi in gospodarstva inherentno stabilni in da samo začasno skrenejo s poti.« (Colander in drugi 2009, 2). Milonakis in Fine (2009, 282) zabavno, a pomenljivo kritizirata ta aksiom splošnega ravnovesja: »Metodološko zaudarja po oportunitizmu [...] Ker zakaj bi sodili o realnem svetu na podlagi njegovega odklanjanja od imaginarnega konstrukta? Oziroma, po analogiji, ali naj preučujemo anatomijo konja tako, da najprej kot sredstvo za primerjavo vzamemo samorogovo?«

⁵³ Razlika med konceptom povprečja, ki je po Marxu bistven, in statičnega ravnovesja, ki mu je tuj, je ogromna. Glej Carchedi (1991, 68-90).

»Periodično si da konflikt antagonističnih činiteljev duška v krizah. Krize so vedno samo trenutne nasilne rešitve obstoječih protislovij, silovite erupcije, ki za trenutek spet vzpostavijo porušeno ravnovesje« (Marx 1973, 281). Krize kapitalističnega produkcijskega procesa niso le neki bolj ali manj arbitrarni moment, do katerega prihaja po naključju ali zaradi nepravilnih političnih in ekonomskih odločitev oblastnikov. Takšna ugotovitev ima daljnosežen pomen, saj nakazuje, da dokler bo prevladujoči del proizvodnje subsumiran pod logiko kapitala, tj., dokler bo dominantni družbeno-ekonomski sistem kapitalizem, bodo krize esencialna poteza našega življenja ne glede na naše obnašanje. Implikacije takšnega koncipiranja kapitalističnega produkcijskega načina so radikalne tako za snovanje alternativne politične strategije kot tudi alternativnega ekonomskega sistema. Ni namreč dovolj, da si zamislimo manj destruktivno inačico kapitalizma, v kateri bo distribucija bogastva pravičnejša – kot bi želeli Proudhon in drugi utopični socialisti –, saj s tem ne bomo odpravili temeljnega protislovja med uporabno vrednostjo in vrednostjo, ki je v končni analizi vzrok tendenčnega padanja profitne mere in torej ponavljajočih se kriz. Kapitalistična produkcija je v samem izvoru protislovna, vsa ostala protislovja zgolj organsko izhajajo iz izvornega; če se ne znebimo izvora, je metastaza neogibna. Marx je ravno s tem v mislih spisal kratko Kritiko gothskega programa (Marx in Engels 1979c), v kateri je kritiziral utopične ideje reformističnih nemških socialdemokratov, ki v svoji viziji alternative – tako kot utopični socialisti pred Marxom – niso šli dovolj daleč (tj., niso analizirali geneze kapitalističnih produkcijskih odnosov). A ta revolucionarna gorečnost nas ne sme zanesti na prav tako naivno in morebiti še bolj impotentno miselno trajektorijo, ki postulira uničenje kapitalizma kot nekakšen nujen izkupiček njegovega kvaziavtopoetskega delovanja.

ZTPPM je namreč pojav, zaradi katerega prihaja ne do zloma kapitalističnega produkcijskega načina, kot bi se zdelo neprevidnemu bralcu, temveč, ravno obratno, do njegove stalne *reafirmacije in perpetuacije*. Z drugimi besedami, krize, katerih temeljni, čeprav posredni vzrok je tendenčno padanje profitne mere (kot bomo videli v nadaljevanju), niso *prima facie* dokazi nestabilnosti kapitalističnega produkcijskega načina z vidika sistema samega, čeprav nazorno slikajo okrutnost in iracionalnost sistema z vidika življenj ljudi, ki znotraj njega delujejo. Razvoj kapitalizma je inherentno destruktiven za ljudi in družbene produkcijske odnose, ne pa za *produkcijski način sam*. Ekonomske krize so lahko znanilke zloma sistema zgolj, v kolikor ljudje zaradi njih začnejo dvomiti o benevolentnosti in pravičnosti kapitalizma ali o njegovem teženju k splošnemu ravnovesju ter se mu zato aktivno uprejo, same na sebi pa so v nekem bizarnem smislu tisto, kar dejansko ohranja sistem pri življenju, s tem ko zagotavlja (spazmični) ekonomski razvoj na dolgi rok. Teleološke zablode avtomatičnega zloma kapitalizma zaradi ponavljajočih se ekonomskih kriz, ki so bile popularne v vulgarnih

Weltanschauung deviacijah marksizma iz prejšnjega stoletja, so daleč od realnosti in od Marxa.

3.4.3 Izvor kriz

Hiperakumulacija kapitala, ki se končno kaže kot ekonomska kriza, ne nastane zaradi preobširne proizvodnje dobrin, ki jih zaradi prenizkega povpraševanja ni moč absorbirati. Prav tako se ne pojavi zaradi prekomernega proizvajanja produkcijskih sredstev, ki zaradi prenizkega števila delavcev ne morejo biti produktivno izkoriščani. Prekomerno proizvajanje uporabnih vrednosti nikakor ne more biti problem, saj je več kot dovolj ljudi, na smrt željnih potrošnega materiala nasploh in življenjskih potrebščin konkretno. Problem tiči v dejstvu, pravi Marx (1973, 291; poudarki dodani), da

[p]eriodično producirajo preveč delovnih sredstev in življenjskih potrebščin, *da bi mogle ob določeni profitni meri fungirati kot sredstva za eksploatiranje delavcev*. Producirajo preveč blaga, *da bi v blagu vsebovano vrednost in v tej obseženo presežno vrednost mogli realizirati in spet spremeniti v nov kapital v pogojih razdelitve in v odnosih potrošnje, ki so lastni kapitalistični produkciji*, tj. preveč, da bi ta proces mogel teči brez neprestano se ponavljajočih eksplozij. Ne producirajo preveč bogastva. *Producirajo pa periodično preveč bogastva v njegovih kapitalističnih, antagonističnih oblikah.*⁵⁴

Ker je kapitalistična proizvodnja enotnost dveh opozicij, tj. uporabne vrednosti *in* vrednosti, je izvorno protislovna: periodične krize tu zato ne nastajajo zaradi preveč ali premalo materialnih produktov in storitev (uporabnih vrednosti) ali zaradi naravnih katastrof, katerih posledica je, na primer, eksistenčno pomanjkanje. Krize nastajajo zato, ker so v kapitalističnem produkcijskem načinu uporabne vrednosti zgolj nosilke ali, boljše, telesa vrednosti oziroma bogastva v abstraktnem. Do zloma v produkciji pride takrat, kadar je v uporabnih vrednostih utelešeno premalo vrednosti, da bi bili kapitalisti zmožni realizirati zadostno profitno mero.

Ekonomске krize, kakršnim smo priča danes, so bile v predhodnih družbeno-ekonomskih sistemih, kjer je prevladovala produkcija zavoro uporabne vrednosti, *non sequitur*. Takrat so bile krize posledice naravnih katastrof, vojn, materialnega uboštva, oderuštva ipd. Nekoč so krize nastajale zaradi pomanjkanja, zdaj pa se ciklično ponavljajo zaradi preobilice (že

⁵⁴ Bogastvo v svoji *naravni, materialno-tehnični, nekapitalistični formi* (kot cela vrsta uporabnih vrednosti) ni problematično; v takšni obliki je namreč obstajalo tudi v predkapitalističnih obdobjih, ko ni bilo kriz hiperakumulacije in ko tržna logika ni vladala družbeni produkciji. Bogastvo v svoji družbeno specifični, *kapitalistični formi* (kot cela vrsta menjalnih vrednosti oziroma blag) je tisto, ki je za Marxa vir protislovij v kapitalizmu.

obstoječe vrednosti, ki tendenčno nižja nastajanje nove vrednosti in s tem akumulacijo kapitala); takšna je paradokсна bit kapitala.

Družba se [v času krize] nenadoma znajde prestavljena nazaj v stanje trenutnega barbarstva; zdi se, da sta ji lakota in vsesplošno vojno pustošenje spodrezala vsa življenjska sredstva; industrija in trgovina se zdita uničeni, a zakaj? *Ker ima družba preveč civilizacije, preveč življenjskih sredstev, preveč industrije, preveč trgovine.* Produktivne sile, s katerimi razpolaga, ne rabijo več pospeševanju meščanske civilizacije in meščanskih lastninskih razmerij; nasprotno, postale so premogočne za ta razmerja, ta razmerja jih ovirajo; in brž ko premagajo to oviro, spravijo vso meščansko družbo v nered, ogroze eksistenco meščanske lastnine. *Meščanska razmerja so postala pretesna, da bi mogla vsebovati bogastvo, ki so ga [te sile] ustvarile* (Marx in Engels 1979a, 595; poudarka dodana).

Marxova končna analiza je uničujoča: »[p]rava meja kapitalistične produkcije je kapital *sam*. Meja je v tem, da se kapital in samopovečevanje njegove vrednosti postavljata kot izhodišče in konec, kot motiv in smoter produkcije; da je produkcija samo produkcija za *kapital*, ne pa nasprotno, da bi bila produkcijska sredstva samo sredstva za čedalje širše oblikovanje življenjskega procesa v korist *družbe* producentov« (Marx 1973, 282; njegovi poudarki).⁵⁵ Kapital mora proizvajati vse več vrednosti, to je njegov edini smoter in cilj. A ravno pri izvrševanju te naloge neprenehoma omejuje samega sebe – v nekem momentu je že proizvedene, akumulirane vrednosti enostavno tako veliko, da na novo proizvedena vrednost ne zadošča za nadaljevanje akumulacije kapitala na višjem nivoju.

Vendar zakaj so krize tako tesno zvezane z nestabilnostjo finančnih trgov, rastjo dolgov ter kreditnim sistemom in borznimi indeksi? Zakaj mediji, politiki, ekonomisti in akademiki govorijo o krizah povpraševanja, nezaupanja in finančnih špekulacij? *Prima facie* se zdi, da so tako večje kot manjše krize tega in prejšnjega stoletja izključno krize finančnega kapitala, ne 'realne ekonomije' oziroma (produktivnega) kapitala samega, kot je naša osnovna teza. Marx (1973, 292; poudarek dodan) komentira:

Če profitna mera pade, se na eni strani poveča napor kapitala, da bi posamezni kapitalist z uvedbo boljših metod itd. znižal individualno vrednost svojega posameznega blaga pod njegovo družbeno poprečno vrednost in da bi tako pri dani tržni ceni napravil posebni profit [ta scenarij smo že opisali v poglavju o ZTPPM zgoraj]; *na drugi strani nastajajo špekulacije in se na splošno ustvarjajo ugodni pogoji za špekuliranje s strastnimi poizkusi z novimi*

⁵⁵ Na tem mestu zopet govori o osnovnem protislovju kapitalističnega produkcijskega načina, ki temelji na blagovni menjavi in zato na obstoju vrednosti: produkcija v kapitalizmu poteka ne za zadovoljevanje človeških, družbenih potreb, temveč za zadovoljevanje potreb kapitala. Produkcija je produkcija ne zavoljo konkretnih uporabnih vrednosti, temveč zavoljo vrednosti, bogastva v abstraktnem.

produkcijskimi metodami, novimi investicijami kapitala, novimi pustolovščinami, da bi si kapitalisti zagotovili takšen ali drugačen posebni profit, ki bi ne bil odvisne od splošnega poprečja in ki bi se dvignil nad splošno poprečje.

Marx torej pripoznava, da kreditni sistem in finančne špekulacije močno prispevajo k manifestaciji krize oziroma so njen neposredni vzrok, vendar ob tem poudarja, da so to le (časovno) omejeni mehanizmi, s katerimi kapitalisti poskušajo zakasniti neizbežni pritisk splošnega padanja profitne mere in h katerim so se zatekli *ravno zato*, ker profitna mera res pada. Zlorabljanje kreditnega sistema in neodgovorne finančne špekulacije niso (temeljni) vzrok ekonomske krize. Nasprotno, so tista zadnja obupana reakcija na njeno grozeče in vse bližnje udejanjanje, zato se tudi (vedno) kažejo kot njen proksimativni, direktni vzrok.⁵⁶

Ali, kot razlaga Roberts (2012a; poudarek dodan):

Marx ne trdi, da padajoča profitna mera 'sproži' ekonomsko recesijo. Ideja je, da padajoča ali nizka profitna mera ustvarja okoliščine, zaradi katerih je vzdrževanje rasti mase profita čedalje težje. [Zdi se], da vsakič ko v produktivnem sektorju *masa* [ne mera] profita pade, kmalu zatem sledi recesija. Finančna ali kreditna kriza lahko sproži recesijo, ko se tamkajšnje izgube končno prevedejo nazaj v realno ekonomijo. [...] [Empirični podatki kažejo], da padajoča (in nizka) profitna mera povzroča upočasnjevanje novih investicij in s tem zniževanje ekonomske rasti [...]

Na eni strani imamo torej padanje profitne *mere*, ki 'zgolj' ustvarja pogoje za manifestacijo krize kapitalistične produkcije, na drugi pa, prav zaradi vznika teh pogojev, zakasnen padec *mase* profita, ki dejansko sproži krizo – ponavadi v finančnem sektorju. Hipocenter kapitalističnih kriz je vselej padanje profitne mere, epicenter pa sta neodgovorno špekuliranje in nevzdržno sposojanje kredita; Marx zato vztraja: »[p]ovršnost politične ekonomije se kaže med drugim v tem, da gleda v ekspanziji in kontrakciji kredita *vzrok* izmeničnih period industrijskega cikla, *čeprav sta samo njihov simptom*« (1986, 576; poudarka dodana).

Celovita genealogija periodičnih kriz v kapitalističnem produkcijskem procesu je, sodeč po Marxu, takšna: zaradi tendenčnega padanja profitne mere pada⁵⁷ stopnja akumulacije kapitala,

⁵⁶ »Kot smo videli, Marxova teorija predvideva, da padanje profitne mere povzroča krize na neposreden in zakasnen način. Padec najprej vodi v porast špekuliranja in naraščanje dolgov, ki se jih ne da odplačati, in to so neposredni vzroki kriz« (Kliman 2012, 22).

⁵⁷ Empirična demonstracija prepletenosti dinamike profitne mere in stopnje akumulacije sledi. Teoretsko Kliman (2012, 88-9) upravičuje določujočo vlogo profitne mere v odnosu do stopnje akumulacije tako: »[s]topnja akumulacije je razmerje med neto investicijami in vloženim kapitalom. Ker je profitna mera razmerje med profitom in vloženim kapitalom, je stopnja akumulacije po definiciji enaka razmerju med neto investicijami in profitno mero. [...] Če bi investirali ves profit, bi bila stopnja akumulacije enaka profitni meri, kar pomeni, da je profitna mera zgornja meja stopnje akumulacije. Če je del profita, ki je namenjen produktivnim investicijam,

tj. produktivnih investicij, posledica česar je padanje BDP, dohodkov (mase profitov, mezd in plač) in naraščanje dolgov (Kliman 2012, 74).

Generiranje profitov je tisto, kar omogoča *investicijo* profitov. Zato ne preseneča, da je relativno pomanjkanje profitov vodilo v stalno odklanjanje stopnje akumulacije kapitala (nove investicije v produktivne naložbe kot odstotek obstoječega kapitalskega obsega). Stagnirajoče investiranje je pomenilo stagnirajočo rast outputov in dohodkov. Vse to je povzročalo čedalje resnejše dolžniške probleme. Zaradi stagnirajoče rasti dohodkov so ljudje vse težje odplačevali svoje dolgove. Odklon profitne mere, skupaj z zniževanjem davčnih stopenj na korporativne dohodke, s pomočjo katerih so višali neto profitno mero podjetji, je imel za posledico močno zmanjšanje davčnih dohodkov ter naraščanje državnega proračunskega deficita in dolga (Kliman 2012, 3–4).

Kliman tu sicer povzema že specifično analizo geneze velike recesije in obdobja relativne stagnacije od sedemdesetih let prejšnjega stoletja naprej, a za naš namen si njegovo konkretno *diagnozo* sposojamo kot marksistično *prognozo* kapitalističnih kriz nasploh. Povedano drugače, logično sosledje, s katerim Kliman razlaga nastanek aktualnih ekonomskih tegob, lahko uporabimo tudi kot bolj univerzalno deskripcijo najverjetnejšega scenarija ekonomskih kriz.

3.4.4 Alternativne razlage

3.4.4.1 Podpovpraševanje (*underconsumptionism*)

Teorija podpovpraševanja, ki trenutno uživa izjemno pozornost na levici – predvsem s strani radikalnih ekonomistov keynesovskega kova in celo bolj znanih marksistov, kot sta David Harvey⁵⁸ in Richard Wolff –, kot temeljni vzrok kapitalističnih kriz (še posebej te, v kateri smo se znašli pred petimi leti) identificira nizke mezde in posledično pomanjkanje efektivnega (individualnega) povpraševanja. Posledica znižanja mezd naj bi bilo, v nasprotju s hipotezo, ki jo poskušamo dokazati v tej razpravi, *znižanje* profitne mere: »[č]e se mezde znižajo, del potrošnega blaga in s tem del investicijskega blaga ne more biti prodan in kapital doleti izguba. Povprečna profitna mera posledično pade« (Carchedi 2009, 2–3). V resnici, kot bomo videli v nadaljevanju, ima znižanje mezd lahko samo dva izkupička: (a) v najboljšem

približno konstanten v določenem časovnem obdobju, bo stopnja akumulacije padla in rasla v približnem sorazmerju s profitno mero.«

⁵⁸ Pripomniti moramo, da je Harveyjev odnos do podpovpraševanja dvoumen; v svojih bolj zgodnjih delih, kot je npr. *The Limits to Capital*, se od te ideje bolj ali manj distancira (Harvey 1982, 195–6), medtem ko se v nekaterih svojih nedavnih predavanjih in delih, kot je npr. *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism* (2010), z njo bolj transparentno spogleduje. V vsakem primeru je zanimivo, da ga v svoji zadnji knjigi Mattick (2011, 23) deklarira za keynesovca, ne marksista.

primeru se profitna mera dvigne, (b) v najslabšem primeru pa ostane *enaka* meri pred znižanjem mezd. Podpovpraševanje konkretno in nizke mezde nasploh ne morejo razložiti padca profitne mere in prek tega manifestacije kriz, ker so nizke mezde in problemi v realizaciji vrednosti šele *posledice* krize, katere temeljni vzrok moramo očitno iskati drugje.⁵⁹ A s podpovpraševanjem lahko poskušamo misliti nastanek kapitalistične krize tudi tako, da se neposrednemu naslavljanju profitne mere preprosto izognemo; nizke mezde sicer ne morejo znižati profitne mere, bi lahko dejali, a ta je za razumevanje ekonomskega razvoja šele drugotnega pomena. Zato najprej pogledjmo, kako je z dvema osnovnima predpostavkama podpovpraševanja, tj., (a) da ima individualno povpraševanje določujočo vlogo v kontekstu kapitalistične proizvodnje in (b) da so obdobja pred krizami obdobja nizkih mezd. Šele nato bomo ovrednotili matematično (ne)ustreznost dozdevnega negativnega vpliva gibanja mezd na gibanje povprečne profitne mere.

Dve vrsti povpraševanja

Bistveni element logike podpovpraševanja je premisa, da je gonilo kapitalizma – vsaj v zadnji instanci – (individualno) povpraševanje, ne profit: »produkcijski proces je in mora ostati, ne glede na svojo historično formo, *proces proizvodnje blaga za človeško potrošnjo*. Vsak poskus, da bi se temu temeljnemu dejstvu izognili, predstavlja beg iz realnosti in se konča v teoretski revščini.« (Sweezy 1949, 172; poudarek dodan) Za sistem, katerega edini smoter in cilj je vse večja proizvodnja (presežne) vrednosti, se takšna humana karakterizacija zdi nekoliko čudna; sploh, če jo formulira marksistični ekonomist.⁶⁰ Sweezy je s karakterizacijo kapitalistične proizvodnje kot *proizvodnje za zadovoljevanje človeških potreb* namreč ponovil enega osrednjih argumentov famoznega protoapologeta kapitalizma Adama Smitha! Marxov opis kapitalistične proizvodnje je *radikalno drugačen*: »[a]kumulirajte, akumulirajte! To je Mojzes in preroki! 'Marljivost daje material, ki ga varčnost akumulira.' Torej varčujte, varčujte, tj., preobražajte čim večji del presežne vrednosti ali presežnega produkta zopet v kapital! *Akumulacija zaradi akumulacije, produkcija zaradi produkcije* [...]« (Marx 1986, 541; poudarek dodan). Če kapitalistična produkcija po Marxu obstaja zgolj zavoljo produkcije (vrednosti) same, ni jasno, zakaj bi se držal osrednje premise podpovpraševanja, tj., da kapitalisti proizvajajo zavoljo osebne potrošnje.

⁵⁹ Roberts (2012b) je v enem svojih tekstov celo izračunal gibanje dohodkov delavcev od leta 1981 naprej, pri čemer je prišel do podobnih ugotovitev kot Kliman (2012): če upoštevamo socialne transferje, *celotni dohodki* delavcev (kot delež državnega dohodka) *niso* padli. »To pomeni, da je ideja reševanja kapitalizma z višanjem mezd lažna. [Višanje mezd] bi le dodatno obremenilo profitabilnost. *Profitabilnost in investicije, ne individualno povpraševanje, so problem*.« (prav tam; poudarek dodan).

⁶⁰ Paul Sweezy (1910-2004) je bil eden najbolj prominentnih marksističnih ekonomistov 20. stoletja na Zahodu.

A pustimo (ne)ustreznost sektaških eksegez ob strani in preučimo idejo podpovpraševanja v okviru njej lastnih predpostavk. Če se strinjamo, da je za dinamiko kapitalistične proizvodnje vsaj v zadnji instanci odgovorno le povpraševanje in da nižanje mezd niža efektivno povpraševanje, to še nikakor ne pomeni, da se mora znižati tudi agregatno povpraševanje. Padec individualnega povpraševanja je lahko vedno kompenziran tako, da se zviša investicijsko (produktivno) povpraševanja. »Če investicijsko povpraševanje poraste in če je rast dovolj visoka, da kompenzira padec individualnega povpraševanja, padec mezd ali deleža dohodkov delavcev ne vodi v znižanje celotnega povpraševanja« (Kliman 2012, 161). A, kot ugotavlja Kliman (prav tam), temu protiargumentu lahko sledi ugovor, da investicijsko povpraševanje nikoli ne more rasti *hitreje* kot individualno povpraševanje – kar pomeni, da je zadostna kompenzacija nemogoča –, ker morajo podjetja vselej prodajati *ljudem*. Vendar zakaj? Raja Dunajevska (1946) je že v štiridesetih letih prejšnjega stoletja poudarjala, da ta postulat nikakor ni nujnost. Kliman je v svoji zadnji knjigi (Kliman 2012) njen ugovor parafraziral nekoliko podrobneje: »[...] zakaj ne more obstajati proces, kjer rudarska podjetja prodajajo železovo rudo podjetjem, ki iz nje naredijo jeklo; ta podjetja prodajo jeklo podjetjem, ki iz njega naredijo [stroje in] opremo za rudarjenje; in ta podjetja prodajo opremo za rudarjenje [...] rudarskim podjetjem, ki s to opremo kopljejo železovo rudo, ... in tako naprej?« (Kliman 2012, 162–163).⁶¹ Ne glede na našo dobrohotnost torej ne moremo pripoznati najpomembnejše premise podpovpraševanja, tj., da je vsa kapitalistična proizvodnja v zadnji instanci proizvodnja za ljudi, tj. proizvodnja za osebno potrošnjo. Da kapitalisti prodajajo in kupujejo drug od drugega in da ni nujno, da svoje blago na neki točki namenijo osebni potrošnji, je popolnoma razumen in ne za lase privlečen scenarij. To potrjuje tudi empirija: »[...] leta 2008 je bilo investicijsko povpraševanje 72,7-krat večje kot leta 1933, medtem ko je bil BDP le 18,5-krat večji, individualno povpraševanje pa 15,4-krat. To pomeni, da je *investicijsko povpraševanje raslo skoraj štirikrat hitreje kot BDP in skoraj petkrat hitreje kot individualno povpraševanje*« (Kliman 2012, 175; poudarek dodan).⁶² Zdi se, da Marxove reprodukcijske sheme iz druge knjige *Kapitala* veljajo in da paradigmatske frakcije podpovpraševanja (začenši s kritiko⁶³ Rose Luxemburg (2003)) ostajajo tako teoretsko kot empirično nepotrjene.

⁶¹ Pri tem Kliman (prav tam) opozarja, da si nikakor ne zamišlja neverjetnega scenarija, v katerem ni prostora za individualno povpraševanje (osebno potrošnjo), a da si na podlagi njegovega primera lahko predstavljamo, kako bi investicijsko povpraševanje raslo hitreje od individualnega.

⁶² Podatki veljajo za ameriško gospodarstvo.

⁶³ V *The Accumulation of Capital* (Luxemburg 2003) je poskušala dokazati, da je Marxova shema razširjene reprodukcije iz druge knjige *Kapitala* matematično nemogoča, vsaj v primeru, da je celotna svetovna proizvodnja kapitalistična. Pod tem pogojem, pravi Luxemburg, je razširjena reprodukcija kapitala nemogoča,

Anahronizem podpovpraševanja

Predpostavka, da so krize posledice nižanja ali nizkih mezd, je nekonsistentna tako z Marxovo ugotovitvijo v prvi knjigi *Kapitala* kot z realno izkušnjo preteklih sto let (Carchedi 2009; Kliman 2012): *obdobja pred krizami niso obdobja nizkih mezd, temveč so obdobja naraščajočih mezd.* »Trditev, da izvirajo krize iz pomanjkanja plačila sposobne potrošnje ali plačila sposobnih potrošnikov, je čista tautologija. [...] Da blaga ni mogoče prodati, ne pomeni nič drugega, kakor da zanj ni bilo nobenih plačila sposobnih kupcev, torej potrošnikov (pa naj se blago kupuje navsezadnje zavoljo produktivne ali individualne potrošnje)« (Marx 1987, 367). Že v drugi knjigi *Kapitala* je Marx eksplicitno zavrnil idejo podpovpraševanja kot ultimativno razlago za nastanek kriz. Pomanjkanje efektivnega povpraševanja, pravi, je namreč *definicija* krize, ne njen vzrok. A nadaljujmo:

če pa hočemo dati tej tautologiji videz globlje utemeljenosti tako, da rečemo, da prejema delavski razred premajhen del svojega lastnega produkta in da bo torej zlu pomagano, kakor hitro bo dobil večji delež, kakor hitro se bodo torej zvišale njegove mezde, moramo pripomniti samo, da *pripravlja krize zmeraj prav tisto obdobje, v katerem se mezde na splošno zvišujejo* in prejema delavski razred realiter večji delež tistega dela letnega produkta, ki je namenjen za potrošnjo. S stališča teh vitezov zdravega in 'preprostega' (!) človeškega razuma bi moralo ravno takšno obdobje *odpraviti* krizo. Kaže torej, da vsebuje kapitalistična produkcija pogoje, ki so neodvisni od dobre ali zle volje, ki dopuščajo to relativno blaginjo delavskega razreda samo začasno, in sicer vedno le kot znanilko krize« (Marx 1987, 367; poudarka dodana).

Nizke mezde vsekakor znižajo kupno moč delavstva in tako *lahko* predstavljajo realizacijske probleme (če ima kapital zadostno absorpcijsko moč, do takšnega problema realizacije vrednosti ne pride)⁶⁴; vendar nižanje mezd je protitendenca splošni tendenci padanja profitne mere, kar pomeni, da mezde začno sistematsko in dolgoročno padati šele v trenutku, ko profitna mera začne padati prenizko in/ali ko je kronično nizka.

Carchedi (1991, 182; poudarka dodana) razjasnjuje zmedo, ki jo zakrivijo padajoče mezde, takole:

Večja kot je produktivnost in z njo količina uporabnih vrednosti, nižje so vrednostne profitne mere. Cene morajo v odsotnosti inflacije pasti. Če se to gibanje nadaljuje, nekatere kapitaliste doletijo izgube. Čedalje nižje cene bi to stanje naredile jasno kot beli dan. Kapitalisti zato nočejo prodajati po teh nižjih cenah, tj. pri izgubi. [...] [M]ezd ne morejo zvišati, ker bi si s tem zvišali stroške in znižali profite. Cene so previsoke in mezde prenizke. Zdi se, da je

saj obstaja delež proizvedene (presežne) vrednosti, ki ga nikoli ni mogoče realizirati. Za kratko, a zelo prepričljivo kritiko njene kritike glej Hudis (2012b).

⁶⁴ Več o tem v naslednjem razdelku o dinamiki mezd in profitne mere.

nižanje cen in/ali višanje mezd edina smiselna opcija, vendar logika sistema izključuje to možnost. To ustvarja iluzijo, da je vzrok za krize podpovpraševanje in da to [podpovpraševanje] zakrivijo nizke mezde, ko pa je podpovpraševanje pravzaprav posledica padca proizvedene (presežne) vrednosti in s tem padca povprečne profitne mere.⁶⁵

Dinamika mezd in profitne mere

Na začetku poglavja o podpovpraševanju smo omenili, da nižanje mezd ne more znižati profitne mere in s tem stopnje akumulacije kapitala. Carchedi (2009) je to dokazal s preprostim algebraičnim reformuliranjem matematičnega izraza profitne mere in njenih komponent. Profitno mero kot razmerje med presežno vrednostjo (s) in celotnim investiranim kapitalom ($c + v$) lahko matematično zapišemo tako: $s/(c+v)$. Vsakič, kadar pride do znižanja mezd (v), imenovalc *ceteris paribus* pade, tj. profitna mera naraste. Z znižanjem mezd obenem samodejno pride do povečanja presežne vrednosti, saj so delavci plačani manj za enako količino dela kot prej. Vendar če kapital nima zadostne absorpcijske moči, da bi odkupil to blago, ki ga delavstvo zaradi nižje kupne moči ni zmožno absorbirati, potencialna presežna vrednost ostane nerealizirana in kapital doleti izguba. To je najslabši primer za kapital; vendar tudi v tem primeru, kjer pride do maksimalne izgube za kapital, ker potencialna vrednost, ki bi jo lahko zaradi padca mezd prišteli v števec enačbe, ni bila realizirana niti s strani delavstva niti s strani kapitala, profitna mera naraste ali vsaj ostane enaka. Naraste, ker je znižanje mezd pomenilo nižji imenovalc, števec pa je ostal enak, ker do potencialnega zvišanja presežne vrednosti zaradi realizacijskih težav ni prišlo. Če je imenovalc nižji ($c+v-x$), števec pa ostane enak ($s+x-x$), je profitna mera višja.⁶⁶

Kapitalu se v najslabšem primeru, tj., če nima zadostne absorpcijske moči, da bi realiziral potencialno presežno vrednost, profitna mera poveča samo na račun nižjih mezd. V najboljšem primeru, tj., če je zaradi zadostne absorpcijske moči zmožen realizirati vso potencialno presežno vrednost, se profitna mera poveča (a) na račun nižjih mezd in (b) na račun višje presežne vrednosti. Podpovpraševanje zaradi nizkih mezd niti v najboljšem niti v najslabšem primeru ne more razložiti padca profitne mere. Carchedi je v svojem zadnjem delu (2011, 135) nekoliko modificiral formulacijo iz leta 2009, ki smo jo povzeli zgoraj. Dodaja

⁶⁵ Tudi Roberts (2009, 264) v svoji zadnji monografiji kritizira idejo podpovpraševanja na enak način: »[...] hiperakumulacija kapitala v razmerju do profitabilnosti vodi v hiperprodukcijo v razmerju do efektivnega povpraševanja – ne obratno.«

⁶⁶ Ta primer je Carchedijev (2009). X predstavlja znižanje mezd. Od variabilnega kapitala (v) moramo odšteti x in ga hkrati prišteti presežni vrednosti (s). Če, kot smo domnevali, kapital nima zadostne absorpcijske moči, da bi realiziral to potencialno presežno vrednost (x), ki je na voljo zaradi nižji mezd, moramo po prištetju x števcu od njega x zopet odšteti. Števec ostane nespremenjen. Če ima kapital zadostno absorpcijsko moč, da realizira to presežno vrednost – tj., da odkupi blago, ki ga ne more kupiti delavstvo –, se števec zviša in kapital profitira tako na račun nižjih mezd (nižjega imenovalca) kot višje presežne vrednosti (višjega števca).

namreč, da v najslabšem primeru, tj., ko kapital nima zadostne absorpcijske moči, da bi realiziral presežno vrednost, profitna mera ne naraste, temveč ostane enaka: kljub znižanju variabilnega kapitala »imenovalec ostaja *nespremenjen*⁶⁷, ker [...] znižanje variabilnega kapitala pomeni istočasno povišanje neuporabljenega kapitala (rezerv)« (prav tam). Ker moramo pri računanju profitne mere upoštevati celotni investirani kapitala, ne le tisti delež kapitala, ki je dejansko v uporabi, imenovalec ne pade, temveč ostaja nespremenjen. A tudi v tem primeru profitna mera zaradi nižje kupne moči delavstva (nižjih mezd) *ne pade*, ampak zgolj ostaja enaka, kot je bila pred znižanjem mezd. Podpovpraševanje ne more znižati profitne mere; razen v najslabšem primeru, ko ta ostane enaka, jo znižanje mezd celo *poviša*.

Zagovorniki podpovpraševanja, kot opaža Carchedi (2009, 8; poudarka dodana), se očitno ne zavedajo,

da padec absorpcijske moči kapitala in s tem povprečne profitne mere na raven, ki je nižja od tiste pred znižanjem mezd, ni posledica znižanja mezd [...] in da bi povprečna profitna mera padla, četudi se mezde ne bi znižale (pravzaprav lahko pade celo takrat, kadar mezde porastejo). V obdobju odklanjanja ekonomske rasti je padec absorpcijske moči kapitala večji od prednosti, ki jo [začasno] ustvarja z nižanjem mezd, in ker kapital niža mezde, *zato da bi zadržal padec splošne profitne mere*, nastane iluzija, da je rezanje mezd vzrok za padec splošne profitne mere na nižjo raven, kot je tista pred rezanjem, in tako poglavitni vzrok za krize. Vendar z uporabo elementarne algebre lahko vidimo, da to ne more biti res.

Podpovpraševanje, ta nominalno ikonoklastična himera, ki pa je bolj Keynes kakor Marx in zato bolj apologetsko legitimiranje reformiranega kapitalizma kakor njegov revolucionarni nasprotnik, ni veljavna niti teoretsko niti empirično, čeprav si sama mukoma prizadeva biti oboje.

3.4.4.2 Stiskanje profitov (»profit squeeze«)

Teorija stiskanja profitov je kvazimarksistična teorija kriz, ki je v svojem bistvu enaka teoriji podpovpraševanja v smislu, da išče razloge za nastanek kapitalističnih kriz v polju distribucije ustvarjene vrednosti;⁶⁸ a če je za teorijo podpovpraševanja osrednji problem nižanje mezd, je za teorijo stiskanja profitov zgodba ravno obratna – za krize so odgovorne (pre)visoke mezde. V času gospodarske rasti, ki je temporalno gledano vselej pred obdobjem odklona rasti, zaradi nižje stopnje brezposelnosti in višje stopnje akumulacije kapitala mezde običajno naraščajo. To je mogoče predvsem zato, ker je povpraševanje po delovni sili vse višje, zaradi česar

⁶⁷ Prej smo trdili, da se zniža.

⁶⁸ Teza, ki jo poskušamo dokazati v tej magistrski nalogi, je, da je Marx vzroke za krizo iskal ne v sferi distribucije (cirkulacije), temveč v sferi produkcije.

kapitalisti težje pritiskajo na delavce in jih odpuščajo, saj se kapacitete rezervne armade delavstva praznijo, s tem pa se razredni boj⁶⁹ intenzivira v prid slednjih. Marx (1973, 279; poudarek dodan) je takšno teorijo kriz v tretji knjigi *Kapitala* sicer eksplicitno zavrnil, ko je zapisal, da »ni nič bolj absurdnega, kakor pojasnjevati padanje profitne mere z naraščanjem mezdne mere,« a ker je to ena manj marginaliziranih *marksističnih* teorij kriz, jo vsekakor moramo kritično preučiti.

Carchedi (2009; 2011), Freeman (2009) in Kliman (2012) so v svojih delih predstavili tako empirične kot teoretske argumente, ki zavračajo teorijo stiskanja profitov. Kliman (2012, 130) in Freeman (2009, 8) sta z regresijsko analizo pokazala, da 89 odstotkov (Kliman) oziroma 75,7 odstotkov (Freeman) variacije v profitni meri lahko pripišemo gibanju organske sestave kapitala. Kliman je analiziral gibanje profitne mere, stopnje presežne vrednosti in vrednostne sestave kapitala v obdobju 1947–2007, Freeman pa gibanje profitne mere in hipotetične 'najvišje možne profitne mere' v obdobju 1929–1996.⁷⁰ Oba podatka potrjujeta, da je dinamika profitne mere izrazito odvisna od organske sestave kapitala, medtem ko imata mezdni in profitni delež – za katera teorija stiskanja profitov pravi, da sta določujoča elementa profitne mere – praktično zanemarljiv učinek (Carchedi 2011, 141). Vsekakor moramo poudariti, da sta svoje izračune opravila le na podlagi gospodarstva Združenih držav Amerike, zaradi česar jih ne moremo predstaviti kot *nespodbitni* dokaz, ki potrjuje Marxov ZTPPM. Vseeno pa sta empirično demonstrirala, da trenutne krize in kriz dvajsetega stoletja niso povzročile naraščajoče mezde v času gospodarske rasti, in da je vzrok zanje bolj smiselno iskati v naraščanju organske sestave kapitala.

Carchedi (prav tam) zatrjuje, da četudi so empirični dokazi pomembni, niso zadostni. Teorija stiskanja profitov bi bila zares diskreditirana zgolj v primeru, da bi lahko teoretsko pokazali, zakaj višje mezde niso nujno vzrok za padec profitne mere. To je preprosto. Takoj ko se spomnimo, da so obdobja pred kapitalističnimi krizami, ko mezde sicer vsekakor rastejo, vedno *obdobja gospodarske rasti*, visoke mezde niso več nikakršen problem. Carchedi (prav tam) povzema:

Teorija stiskanja profitov je, tako kot koncept podpovpraševanja, redistribucijska teorija, ki v skladu s podobnimi teorijami implicira konstantno količino novo proizvedene vrednosti (vsota mezd in profitov). V tem primeru je očitno, da profitna mera pade, saj je implicitno vzeto, da celotna vrednost, ki bo redistribuirana, ostaja enaka (ali se zniža). Vendar, da razložimo točko

⁶⁹ Ker so kapitalistične krize po teoriji stiskanja profitov torej posledica razrednega boja, ima neki tekst Petra Bella in Harryja Cleaverja (2002), na primer, naslov kar 'Marxova teorija krize kot teorija razrednega boja'.

⁷⁰ Analizirala sta ameriško gospodarstvo.

obrata, tj. zametek krize, moramo vzeti obdobje gospodarske rasti, ko količina proizvedene vrednosti narašča, kot dano. Če privzamemo, da gre za obdobje odklanjanja gospodarske rasti, smo s tem vzeli kot dano tisto, kar moramo šele razložiti. A v obdobju gospodarske rasti je rast profitov in mezd popolnoma možna in se tudi dejansko zgodi. Če privzamemo, da lahko profit naraste le v primeru, da mezde padejo, smo implicitno domnevali ali obdobje stagnacije ali odklanjanja gospodarske rasti. Teorija stiskanja profitov torej ne more razložiti zametka depresij in kriz, saj predpostavlja stagnirajočo ali padajočo proizvodnjo presežne vrednosti. To pomeni, da predpostavlja, kar mora šele dokazati.

3.4.4.3 *Financionalizacija*⁷¹

V zadnjem času so nekateri marksistični teoretiki (in heterodoksni ekonomisti nasploh), kot so Kostas Lapavicas, dvojec Gerard Duménil in Dominique Lévy ter Michel Husson, predstavili alternativni opis trenutne krize, ki naj bi se opiral na Marxovo teorijo vrednosti, a ki hkrati zavrača zakon o tendenčnem padanju profitne mere. Njihova osrednja teza je, da je do velike recesije prišlo zaradi strukturnih sprememb v samem delovanju kapitalističnega produkcijskega načina, za razumevanje katerih moramo razviti novo konceptualno orodje. Financionalizacija, ne nizka profitabilnost, trdijo ti heterodoksni ekonomisti, je vzrok za vznik velike recesije in cele vrste manjših recesij od osemdesetih let prejšnjega stoletja naprej, ko se je na svetovnem prizorišču prikazal novi ideološki hegemon – neoliberalizem.

Sodeč po Lapavicasu (2010, 2) je financionalizacija »sistemska transformacija zrelih kapitalističnih gospodarstev, za katero je značilna, prvič, vse večja razdalja med bankami in nefinančnimi korporacijami, drugič, orientiranje bank k mediaciji na finančnih trgih in posojanju posameznikom, ter tretjič, vse večje sodelovanje posameznikov v svetu financ (tako v smislu dolžnikov kot imetnikov premoženja).« Da je veliko recesijo zakrivilo to prestrukturiranje v drobovju sodobnega kapitalizma, je očitno, saj »je [kriza] neposredno povezana s temi spremembami« (prav tam). Teoretiki financionalizacije svojo razlago legitimirajo z demonstracijo vsaj dveh dejstev, za kateri se zdi, da sta nespravljivi z opisom kapitalističnih kriz nasploh in velike recesije konkretno, ki smo ga v tem magistrskem delu teoretsko že razdelali, empirično pa ga bomo poskušali dokazati v nadaljevanju. Prvič, profitna mera je v t.i. neoliberalni dobi med letoma 1982 in 1997 rasla, ne padala (Lapavicas 2010, 15; Duménil in Lévy 2011); dolgotrajna nizka profitabilnost ne more biti (ultimativni) vzrok za vznik velike recesije, saj je v zadnjih dveh desetletjih prejšnjega stoletja rasla. Prav tako je bila profitna mera nekaj let pred dejansko manifestacijo krize, do katere je prišlo v letih 2007–08, bolj ali manj stabilna; profitabilnost je tik pred veliko recesijo rasla, zato ne

⁷¹ Vsi empirični podatki v tem poglavju, ki se tičejo profitne mere, organske sestave kapitala, stopnje eksploatacije ipd., se nanašajo na ameriško gospodarstvo, razen če ni eksplicitno zapisano drugače.

more biti (neposredni) vzrok zanjo. Drugič, nizke stopnje akumulacije, ki smo ji bili priča od osemdesetih let prejšnjega stoletja naprej, ni povzročila nizka oziroma padajoča profitna mera, temveč je zanjo odgovoren specifični *neoliberalni režim akumulacije*, za katerega je značilna migracija kapitala v neproduktivne vode financ in posledično padanje produktivnih investicij.⁷² To bi pomenilo, da navkljub dovolj visoki (oziroma rastoči) profitni meri kapitalisti niso ponovno večali količine svojih produktivnih investicij, ampak so dodatne profite investirali v neproduktivnih sferah.

Prepričljivi kritiki teorije (in teoretikov) financializacije sta vsaj dve. Prvič, v t.i. neoliberalni eri (od osemdesetih let prejšnjega stoletja do prehoda v 21. stoletje) je, kot trdijo teoretiki financializacije, povprečna profitna mera sodeč po *nekaterih* meritvah *res relativno naraščala*. Vendar to ne potrjuje njihove hipoteze. Prav nasprotno: njihovi izračuni profitne mere (tako kot, na primer, Robertsovi) jasno kažejo, da se ta v neoliberalnem obdobju nikoli ni dvignila na raven iz zlate dobe kapitalizma in zato nikoli ni bila zmožna vzpostaviti podlage za organsko rast gospodarstev, podobni tisti iz obdobja 1947–1965.⁷³ Skromen dvig profitne mere v času neoliberalizma *potrjuje* delovanje Marxovega zakona o tendenčnem padanju profitne mere, saj sta bili za dvig domnevno odgovorni dve osrednji protitendenci tega zakona, tj. višanje mere presežne vrednosti (ali, kar je isto, višanje stopnje eksploatacije dela) in padanje organske sestave kapitala (ali, kar je isto, pocenitev elementov konstantnega kapitala). Potencialno višanje mere presežne vrednosti je pripravil politično-ekonomski napad neoliberalnih hegemonov, ki je zatrl vsakršne konkretne upore delavstva in prek ideologije strateško izgnal subverzivni diskurz razrednega boja;⁷⁴ nižanje organske sestave kapitala pa je prinesla visokotehnološka revolucija mikroprocesorjev in satelitskih komunikacij. Povedano drugače, čeprav je profitna mera od leta 1982 do 1997 (Roberts 2009) bojazljivo rasla⁷⁵, to obdobje ni predstavljalo nove inačice 'zlate dobe' oziroma organske gospodarske rasti, temveč je bilo le nekakšno prehodno obdobje, v katerem so protitendence preprečile vznik resne in dolgotrajne ekonomske krize, a so ga s tem le preložile na kasnejši čas (2007–08). Neoliberalni napad na delavski razred je, kot ugotavljajo Roberts (2009), Carchedi (2009; 2011), Kliman (2012), Harman (2009), Parker (2012), Choonara (2009) idr., *posledica* krize

⁷² Tako povzema Hussonov argument Kliman (2010).

⁷³ Lapavicas (2010, 15) to priznava eksplicitno: »[p]ovprečna profitabilnost v razvitih državah je, vsekakor, ostajala pod ravnmi iz šestdesetih let prejšnjega stoletja [...]« Sodeč po Robertsovih izračunih je bila 'neoliberalna' profitna mera (v povprečju) za 15 %-18 % nižja od tiste iz zlate dobe (Roberts 2009, 41).

⁷⁴ Kot je Marx zapisal že v tretji knjigi *Kapitala*, »[t]endenca profitne mere, da pada, je združena s tendenco mere presežne vrednosti, torej stopnje eksploatacije dela, da raste« (Marx 1973, 270).

⁷⁵ Klimanovi izračuni (2012, 84-5) profitne mere kažejo, da je v najslabšem primeru v času neoliberalizma rahlo *padla*, v najboljšem pa je narasla zelo skromno. Tudi Robertsov graf (spodaj) kaže, da je upoštevač historične stroške profitna mera takrat v povprečju malenkostno rasla, čez celotno obdobje od začetka sedemdesetih do manifestacije velike recesije pa stagnirala.

profitabilnosti, ki se je manifestirala v sedemdesetih in katere vzrok je notranje delovanje kapitalističnega produkcijskega načina. Logično sosledje teorije financializacije je obrnjeno in zato neveljavno: financializacija je posledica, ne vzrok krize profitabilnosti in kot taka ne predstavlja strukturne transformacije kapitalizma, za analizo katere bi se morali obrniti k Hilferdingu, Leninu, Buharinu ali Minskemu. V tem primeru je le redundantni razlagalni mehanizem, ki pa ga lahko povsem upravičeno odrežemo z Ockhamovo britvijo.⁷⁶

Drugič, Kliman (2012, 88–93) v nasprotju s Hussonom (2008) dokazuje, da čeprav je kapital v času neoliberalizma migriral v neproduktivno sfero finančnega trgovanja in špekulacij, tega ni storil na račun produktivnih investicij; to pomeni, da v tem času ni bilo nikakršnega distinktivno *neoliberalnega režima akumulacije*, zaradi katerega bi kljub vse večjim profitom produktivne investicije stagnirale ali padale. Klimanova profitna mera je v zadnjih dveh desetletjih prejšnjega stoletja tendenčno padala, stopnja akumulacije pa ji je v 83 odstotkih sledila (Kliman 2012, 90–91). Hkrati je bil v tem obdobju delež profita, ki so ga korporacije investirale v fiksni produktivni kapital, celo *nekoliko višji* kakor v obdobju med poznimi štiridesetimi in sedemdesetimi leti (Kliman 2012, 91). Ker je bila stopnja akumulacije skoraj izključno odvisna od gibanja profitne mere in ker se delež produktivni investicij ni zmanjšal na račun neproduktivnih, lahko sklenemo, da 'teorija' specifično *neoliberalnega režima akumulacije* ne drži.⁷⁷

Vendar tudi v primeru, da se ne strinjamo s Klimanovo analizo in da lahko dokažemo, da so neproduktivne investicije dejansko naraščale na račun produktivnih, kot trdijo zagovorniki teorije financializacije, to *ne pomeni*, (a) da zakon o tendenčnem padanju profitne mere ne more služiti kot ultimativni vzrok za manifestacijo velike recesije in (b) da je neoliberalna *ideologija* vzrok za financializacijo.⁷⁸ Kaj je *specifično neoliberalnega* na režimu akumulacije, ki preusmerja delež produktivnih investicij v neproduktivno finančno sfero, ko zaradi nizke profitabilnosti v 'realni' ekonomiji prve niso več privlačne? To je povsem navaden, nespecifičen način umetne restavracije profitne mere, ki je zaradi tendenčnega

⁷⁶ »Ko se kriza približuje, kapital zagrabi panika in začne bežati. Pokanje balonov se zdi nesrečno naključje, a naključje je manifestacija nujnosti. Z drugimi besedami, financializacija v našo analizo vnaša dodatni faktor, ki pa celotne slike temeljno ne spremeni« (Brooks v Roberts 2011, 24).

⁷⁷ Kliman prihaja do drugačnih empiričnih podatkov kot teoretiki financializacije predvsem zato, ker računa profitno mero na temporalni način, tj. tako, da upošteva historične stroške kapitala, ne trenutnih; na isti način računajo svojo profitno mero kapitalisti, računovodje in vsi ostali realekonomske agensi. Za izjemno prepričljiv zagovor takšnega merjenja profitne mere glej Kliman (2012, 102-22).

⁷⁸ Da točka (a) ne drži, smo pokazali v poglavju 'Tendenčno padanje profitne mere samo po sebi ni vzrok za krize', konkretnije pa bomo to (še enkrat) dokazali v nadaljevanju; neveljavnost točke (b) bomo prav tako dodatno razdelali v nadaljevanju, ko bomo videli, da je bilo financializiranje proizvodnje pravzaprav še zadnji obupani poskus restavracije padajoče profitne mere in da zato ZTPPM pravzaprav *potrjuje*.

padanja prenizka. Prav tako *vsi možni izračuni profitne mere* kažejo, da je ta vsaj nekaj let pred vznikom krize zagotovo padla: »[p]rofitabilnost in/ali masa profitov je ne glede na način meritve padla dober čas pred začetkom finančne krize, kar sugerira, da je smer vzročnosti nasprotna od Duménilove in da je Lapavicasova trditev, češ da vzročnega razmerja sploh ni, dvomljiva« (Roberts 2011, 31).⁷⁹

Nazadnje omenimo še nedavno študijo Davida Laibmana, v kateri dokazuje, da bi bila profitna mera v t.i. neoliberalnem obdobju 15 % nižja, če bi delavstvu uspelo ubraniti neoliberalno ofenzivo in s tem preprečiti rast stopnje eksploatacije (Laibman 2010; za empirično analizo podobnega kontrafaktičnega scenarija glej tudi Shaikh (2011, 50)). Povedano drugače, neoliberalizem je z intenzivnejšim izkoriščanjem delavstva zakasnil neizbežen padec profitne mere in s tem manifestacijo resne krize, ki bi pripravila teren za ponoven dvig profitne mere. Ali, z besedami Anwarja Shaikha (prav tam): »[r]epresija proti delavstvu, ki se je začela v Reagonovem obdobju, je imela jasen namen – omogočila je gospodarsko rast v drugem delu 20. stoletja«. Financijalizacija in neoliberalni obrat sta posledici ZTPPM (oziroma sta konkretni manifestaciji njegovih splošnih protitendenc), tj. padajoče profitne mere, ki je padla na nevarno nizko raven že v poznih šestdesetih (ob izteku zlate dobe kapitalizma). Vzrok za neoliberalno kontrarevolucijo in financijalizacijo lahko najdemo pri Marxu; ZTPPM ostaja veljavni razlagalni koncept.

4 Velika recesija in Marx⁸⁰

4.1 Uvod

Kot smo videli v prejšnjih poglavjih, ortodoksna neoklasična ekonomija nima niti konceptualnih kapacitet niti teoretskih ambicij, s pomočjo katerih bi lahko napovedala manifestacije kapitalističnih kriz ali temeljito razložila, zakaj do njih sploh prihaja. Marksistična ekonomija je ontološko drugačna od ortodoksne in za razliko od nje poseduje eno najpoglavitejših lastnosti znanosti, tj. določeno stopnjo napovedovalne moči glede svojega objekta raziskovanja. Če so predikcije apostolov tržne racionalnosti znanstvene v enakem smislu, kot so znanstvene biblijske prerokbe – tj., če sploh kdaj pride do njih, se uresničijo po naključju –, pa to ne velja za napovedi (nekaterih) marksističnih ekonomistov.

⁷⁹ »Ameriška profitna mera je bila najvišja leta 2006, nato pa je začela padati. Kot vemo, je gospodarstvo Združenih držav Amerike [kljub temu] raslo še globoko v leto 2007, tako kot je padajoči profit od leta 1997 naprej povzročil ekonomsko recesijo ne nemudoma, temveč šele leta 2001, ko se je sesul trg delnic« (Roberts 2011, 29).

⁸⁰ Vsi empirični podatki v tem poglavju, ki se tičejo profitne mere, organske sestave kapitala, stopnje eksploatacije ipd., se nanašajo na ameriško gospodarstvo, razen če ni eksplicitno zapisano drugače.

Roberts (2009, 102–103) je na začetku leta 2006 (več kot dve leti pred vznikom velike recesije) v vrsti esejev o ekonomskih krizah, Marxovi teoriji vrednosti in empirični demonstraciji ZTPPM, ki so bili kasneje objavljeni kot monografsko delo Velika recesija, uspel napovedati kdaj, zakaj in kako se bo pojavila ena najsilovitejših ekonomskih kriz po veliki depresiji iz tridesetih let prejšnjega stoletja. Do izrazito natančne napovedi je prišel na podlagi empirične in teoretske analize dinamike različnih kapitalističnih gospodarstev od 19. do 21. stoletja in skrbnega preučevanja ter kompilacije različnih modelov ekonomskih ciklov, ki so jih v zadnjih 150 letih razdelali teoretiki, kot so Joseph Schumpeter, Nikolaj Kondratiev, Simon Kuznets, Joseph Kitchin, Clement Juglar in Karl Marx (Roberts 2009, 69–75).

Poglavje, v katerem bomo podrobno analizirali empirične podatke, ki opisujejo dinamiko kapitalističnih gospodarstev, je v grobem razdeljeno na dva dela. V prvem delu bomo opisali proksimativne, neposredne dejavnike, ki so botrovali manifestaciji velike recesije leta 2008 in globalne krize kapitalizma, v kateri smo že zadnjih pet let. Razložili bomo, zakaj in kako je prišlo do finančne krize, ki je sprožila veliko recesijo, in pokazali, da to ni bila zgolj naključna anomalija v finančnem sektorju, za katero bi bili odgovorni nespametni bankirji ali pohlepni politiki. V drugem delu se bomo posvetili empirični analizi ultimativnega, posrednega dejavnika, ki je odgovoren za (a) t.i. neoliberalno obdobje, v katerem sta predvsem dve protitendenci Marxovega ZTPPM omogočili relativno gospodarsko rast in dvig profitne mere, in za (b) finančne balone, med katerimi je bil za razumevanje velike recesije najpomembnejši zadnji, tj. nepremičninski balon v ZDA. Empirično bomo demonstrirali, da je Marxov ZTPPM vsaj v primeru enega največjih in najvplivnejših gospodarstev na svetu, tj. ameriškega, ultimativni vzrok za trenutno ekonomsko krizo in da Marxove opazke o gibanju organske sestave kapitala in njegovi prepletenosti z dinamiko profitne mere in stopnjo produktivnih investicij držijo.

4.2 Finančna kriza 2007–08 in nepremičninski balon

Preden je Japonska leta 1990 doživela finančno krizo, je bila v obdobju (1950–1980), ko je razmerje med kapitalom in delavci [organska sestava kapitala] hitro raslo. V osemdesetih je to razmerje [na Japonskem] raslo štirikrat hitreje kot v ZDA. Profitna mera je zato padla s 36,2 % v šestdesetih letih na 14,5 % v devetdesetih. V istem času so bile realne mezde nizke (eksploatacija visoka) in so omejevale absorpcijo notranjega trga. Znotraj novega internacionalnega okvirja je bilo logično iskati blagovne trge v izvozu. Vendar v poznih osemdesetih se je dolgotrajno padanje profitne mere končno pokazalo. Priložnosti za domače investicije so se skrčile, izvozne poti pa so prišle pod pritisk zaradi mednarodne ekonomske depresije. *Da bi spodbudila tako investicije kot potrošnjo, se je vlada zatekla k masivnim injekcijam likvidnosti, tako da je prepričala banke, naj močno povečajo količino posojil. Ta likvidnost je našla svojo pot v špekuliranju. Bančna posojila so netila vztrajno rastoče cene na nepremičninskem trgu in borzi. A ko so cene na teh trgih naenkrat strmo padle, so bile banke v težavah. Reševanje bank z javnim denarjem leta 1995 ni imelo zelenih učinkov.* Pomagale niso niti keynesovske politike množičnega investiranja v javnem sektorju (Carchedi 2009, 35; poudarek dodan).

V letih 2005–06 so v ZDA strmo rastoče cene nepremičnin, ki jih je več let gnalo enormno zadolževanje, počasi nehale rasti in kmalu začele strmo padati. Redko kdo se ne strinja, da je bil ameriški nepremičninski balon neposredni vzrok za finančno oziroma bančno krizo, do katere je prišlo v letih 2007–08, ko so bile največje finančne institucije in banke na robu stečaja. Ker so neposredni vzroki za napihovanje špekulativnega balona in posledično finančno krizo več kot podrobno analizirani in pojasnjeni v vsakršni (tudi ortodoksnoekonomski) literaturi, ki se s tem fenomenom resno ukvarja, jih bomo tu zgolj na kratko ponovili in umestili v kontekst marksistične teorije krize.

Kolaps visokotehnološkega balona, ki se je zaradi nove tehnologije (predvsem razmaha interneta) pojavil v devetdesetih letih, je v prvih letih novega stoletja prisilil vrhovno ameriško monetarno institucijo FED, da poskuša ranljivo gospodarsko stanje umetno sanirati. »Da bi preprečila zaostrovanje odklona, je FED začela zniževati medbančno obrestno mero [*federal funds interest rate*] [...]« (Kliman 2012, 39). Od januarja 2001, ko je medbančna obrestna mera znašala zdravih (običajnih) 6,5 odstotkov, jo je FED znižala še tolikokrat, da je leta 2003 znašala le 1 odstotek; to je storila zaradi bojazni pred deflacijo, ki je zaradi splošne gospodarske šibkosti postajala vse verjetnejša (Kliman 2012, 40). Ameriški ekonomist Ben Bernanke, ki je danes predsednik FED, takrat pa je bil zaposlen v njenem odboru guvernerjev, je v govoru leta 2002 zatrdil, da »nevarnost deflacije ni zgolj hipotetična« in da se centralna

banka bori proti deflacijskim pritiskom (Bernanke v Kliman 2012, 40–41).⁸¹ Vendar, kot je demonstriral Kliman (2012, 42–43; glej graf 3.8, ki prikazuje korelacijo med dinamiko obrestnih mer in hipotekarnimi posojili), je nižanje medbančnih obrestnih mer povzročilo tudi padanje hipotekarnih obrestnih mer in s tem povišalo stopnjo hipotekarnih posojil. Nizke obrestne mere so omogočile tudi ljudem s slabšim socioekonomskim položajem, da so kupovali nepremičnine, in njihove cene so začele strmo naraščati; zaradi naraščajočih cen so si ljudje lahko sposojali še več, saj je vrednost njihovega nepremičninskega premoženja, na katerega so bile vezane hipoteke, rasla (glej Carchedi 2009; Roberts 2009, 175–181; Kliman 2012, 28–47). Več sposojanja je pomenilo višje cene nepremičnin in naraščajoče cene so netile še več sposojanja (Kliman 2012, 29; glej graf 3.1, ki kaže dinamiko hipotekarnih posojil in cen nepremičnin), »[a] hiše morajo biti na dolgi rok odplačane z dohodki in dolgovi morajo biti poravnani z denarjem iz dohodkov, ne s še več dolgovi. Razcvet nepremičninskega trga je bil zatorej nevzdržen.«⁸² Da je zares nevzdržen, je postalo jasno po letu 2005, ko so v zelo kratkem času cene nepremičnin strmo padle (prav tam; Roberts 2009, 191). Ker je špekuliranje in vse intenzivnejše kupovanje nepremičnin prek umetnega napihovanja njihovih vrednosti gnalo celotni balon, ki je navkljub padajoči (vrednostni) profitni meri (glej spodaj) od leta 1997 naprej v zameno 'gnal' gospodarstvo, je bilo ob njegovem neizbežnem puku razkrito *pravo* – krizno – stanje ameriškega (in ostalih) gospodarstva. Nepremičninski balon je kot dimna zavesa prikril dejstvo, da je profitna mera padala oziroma da je bila prenizka, in odvrnil pozornost od pravega žarišča: »[p]rofitna mera je več desetletji padala, čeprav so bila daljša obdobja, ko je rasla. Kreditna kriza je druga plat istega kovanca. Ko je ameriški nepremičninski trg začel razpadati od poletja 2005 naprej, smo lahko videli, kaj je masivni kreditni razcvet dejansko bil – fantazija, ki ni temeljila na resničnih vrednostih« (Roberts 2009, 181).

Povedano drugače, finančno špekuliranje in nepremičninsko trgovanje ne ustvarita nič vrednosti (ta nastane zgolj v sferi produkcije, ne v sferi menjave), sta neproduktivna v Marxovem smislu; ustvarita pa lahko ogromno fiktivne vrednosti (oziroma fiktivnega kapitala)⁸³: »[č]e se kreditni sistem pojavlja kot glavni vzvod prevelike produkcije in

⁸¹ Kar je več, eksplicitno je priznal, da je FED znižala obrestne »[...] v odziv na vztrajajočo stagnacijo na trgu dela in na dozdevno nevarnost deflacije« (Bernanke v Kliman 2012, 41)

⁸² Nekaj podobnega se je dogajalo tudi v Skandinaviji, baltskih državah, Združenem kraljestvu, Španiji, na Madžarskem itd. (Roberts 2009, 199).

⁸³ Za Marxa fiktivni kapital nastane s kapitaliziranjem in vključuje »akumulirane zahtevke, pravne naslove na bodočo produkcijo« (Marx 1973, 531). Ti zahtevki so fiktivni, ker »njihova denarna ali kapitalska vrednost bodisi ne predstavlja nobenega kapitala kot pri državnih dolgovih ali pa se regulira ne glede na vrednost stvarnega kapitala, ki ga predstavljajo« (prav tam). Fiktivni kapital je kapital, ki ne proizvaja nove vrednosti,

prevelike špekulacije v trgovini, se pojavlja samo zato, ker se reprodukcijski proces, ki je po svoji naravi prožen, tu do skrajnjih meja prenapenja [...]« (Marx 1973, 499). Na kratki rok kreditni sistem z napihovanjem balonov omogoča hitrejšo gospodarsko rast, kakor bi jo omogočala proizvodnja (nove) vrednosti. A na dolgi rok je le dejanska proizvodnja (nove) vrednosti tisti mehanizem, ki omogoča razširjeno reprodukcijo. Ko profitna mera začne padati in čez čas vplivati na maso profitov, tako da tudi ta pade, kredit (fiktivni kapital) ne more več prikrivati dejstva, da je produktivna baza gospodarstva razsuta.⁸⁴ Slej ko prej sledi kriza.

Kot opozarja Kliman in kot smo poskusili nakazati tudi mi, poanta zgodbe ni, da je FED s svojo ekspanzivno monetarno politiko 'lahkega denarja' (*easy money policy*) odgovorna za nepremičninski balon in finančno krizo, saj je v dani situaciji ravnala povsem primerno – obrestne mere je zaradi nevarnosti deflacije morala znižati. Poanta je, da če FED ne bi storila tega, kar je, bi do odklanjanja gospodarske rasti in recesije prišlo že v letih 2001–03. FED se je le (primerno) odzvala na objektivno stanje, v katerem je bilo ameriško gospodarstvo na začetku 21. stoletja. Torej se moramo vprašati, zakaj je bilo takrat ameriško gospodarstvo v tako slabem stanju. Robertsov graf (Roberts 2009, 180) jasno kaže, da je po letu 1997, ko je profitna mera padala, količina globalnega kredita (fiktivnega kapitala) začela strmo naraščati. Profitna mera je po približno 15-letnem obdobju (od leta 1983 naprej), ko se je zaradi nižanja korporativnih davkov in pocenitve elementov konstantnega kapitala skromno zvišala in s tem le zakasnila neizbežno manifestacijo ogromne recesije, spet začela padati, porast fiktivnega kapitala pa je njen padec kompenziral, kolikor se je le dalo. Tokrat (od leta 1997 naprej) je manifestacijo velike recesije zakasnila tretja protitendenca Marxovega ZTPPM: kredit (glej tudi Kliman 2012, 38–39). Danes lahko z vsevedne retrospektivne pozicije brez omahovanja zatrdimo, da je bila tudi ta protitendenca časovno omejena (vznik krize je pomaknila za 10 let v prihodnost), da je v zadnji instanci morala podleči pritisku tendence, tj. padajoče profitne mere, in da je posplošeno krizo globalnega kapitalizma, ki se je morala pojaviti slej ali prej, le dodatno zaostrila.

Špekulativni balon, ki je povzročil finančno krizo, je bil le zadnji člen v verigi balonov, ki so delovali kot protitendence padajoči profitni meri, zaradi katere se je že konec šestdesetih let prejšnjega stoletja zaključila zlata doba kapitalizma: »[s]edaj [2007] je kreditni balon počil, tako kot je počil visokotehnološki balon *dot-com* leta 2000, tako kot je počil hipotekarni balon *savings and loans* sredi osemdesetih v ZDA in tako kot je počil kreditni balon konec

čprav je za delovanje razvitih kapitalističnih gospodarstev esencialnega pomena. Za natančen opis fiktivnega kapitala in kritiko (marksističnih) distorcij tega koncepta glej Freeman (2012, 185-8).

⁸⁴ Finančna nestabilnost sama na sebi ne more povzročiti *masivne in dolgotrajne krize*; sproži jo lahko zgolj v primeru, če sta profitna mera in masa profitov prenizki, tj., če je 'realna' ekonomija nestabilna.

osemdesetih na Japonskem« (Roberts 2009, 181). Od konca zlate dobe kapitalizma ni bilo dovolj dolge in dovolj intenzivne krize, v kateri bi prišlo do zadostnega uničenja obstoječe kapitalske vrednosti (tj. ponastavitve organske sestave kapitala v prid človeškemu delu) in s tem do novega obdobja organske gospodarske rasti. V času neoliberalizma je profitna mera zaradi določenih (bolj ali manj umetnih) dejavnikov zelo skromno naraščala, a nikoli ni dosegla ravni iz zlate dobe. Gospodarska rast zato ni bila ravno osupljiva, obenem pa so jo gnali izrazito nestanovitni dejavniki.

4.3 Sedemdeseta: začetek *relativne stagnacije*

Ogromno telo empiričnih in teoretskih dokazov (Kliman 2012, 48–73) prepričljivo sugerira, da so sedemdeseta, ne osemdeseta, moment jasnega in neustavljivega negativnega obrata v dinamiki svetovnega gospodarstva. Zlate dobe kapitalizma, ki jo je zaznamovala neprecedenčna organska rast velik večine svetovnih gospodarstev, je bilo v poznih šestdesetih letih, po dveh za življenjske pogoje delavstva zelo naklonjenih desetletjih, zelo očitno konec. Sledilo je obdobje desetletij *relativne stagnacije*, kot ji pravi Kliman (2012, 9), v katerih so se vrstili volatilni finančni baloni in v katerih je bilo delavstvo zopet prikrajšano za svoje mukotrpno izborjene socialne pravice in za svoj življenjski standard. Preden pojasnimo, kaj so vzroki za ta desetletja relativne stagnacije, se prepričajmo o njihovih specifikah in o dejstvu, da je do monumentalnega obrata zares prišlo že v sedemdesetih, ne v osemdesetih.⁸⁵

Kliman (2012, 51–52; glej grafa 4.1 in 4.2 ter tabelo 4.1) je v svojem delu grafično predstavil stopnje rasti svetovnega realnega BDP na prebivalca, ki jih je izračunal na podlagi podatkov Svetovne banke in britanskega ekonomista Angusa Maddisona, svetovnega strokovnjaka na področju kvantitativne makroekonomske zgodovine. Njegovi izsledki so osupljivi: »[o]be seriji kažeta, da je bila stopnja rasti realnega svetovnega BDP na prebivalca do leta 1973 precej stabilna in da je nato padla nenadno in strmo za okoli polovico. Obenem obe seriji kažeta, da se stopnja rasti v preostalih letih dvajsetega stoletja ni bistveno obnovila. *Nenadni padec se je zgodil med leti 1973–1980, preden se je začelo neoliberalno obdobje*« (Kliman 2012, 51; poudarek dodan).

Če se osredotočimo konkretno na ameriško gospodarstvo, vidimo, da tudi ostali kazalci (oziroma ostale meritve) gospodarske rasti postavijo čas nenadnega in silovitega odklona v

⁸⁵ Čeprav se bomo v nadaljevanju posvetili analizi predvsem ameriškega gospodarstva – ker (a) je reprezentativen primer ostalih večjih gospodarstev, ker (b) je velika recesija najprej izbruhnila prav v tem gospodarstvu in ker (c) so empirični podatki za ameriško gospodarstvo najbolj zanesljivi –, moramo izpostaviti dejstvo, da je obrat, o katerem govorimo trenutno, *globalni* fenomen.

sedemdeseta leta. Med drugimi je zelo nazorna stopnja rasti industrijske produkcije (glej graf 4.4 v Kliman 2012, 55)⁸⁶, katere gibanje Kliman (prav tam) povzema takole: »[s]topnja rasti je v času recesije sredi sedemdesetih strmo padla in se zatem nikoli ni dvignila (razen začasno med balonom *dot-com*). Desetletna stopnja rasti je bila med leti 1957–1973 v povprečju 57-odstotna, med leti 1975–2008 pa je v povprečju padla na 30 %, skoraj za polovico.« 80 % tega padca se je zgodilo pred neoliberalnim obdobjem, katerega začetek bi lahko reprezentirala Reagonova inavguracija januarja 1981 (prav tam).

Kliman (2012, 60–66) prepričljivo spodbija tudi pogosto slišani ugovor, češ da je državni dolg kot odstotek BDP začel naraščati šele po letu 1981, ko je Reagan postal predsednik, in da je *prestrukturiranje* ameriškega gospodarstva posledica neoliberalne hegemonije. Sicer drži, da nominalno dolg kot odstotek BDP v sedemdesetih ni rasel, a – kot opozarja Kliman (2012, 61) – videz v tem primeru zaradi hitro rastoče inflacije močno vara.

Kot kaže tabela 4.3, sta celotni in državni dolg med leti 1973–1981 rasla veliko hitreje kakor prej [glej tudi Mattick 2012, 55–58]. Razmerja dolga so v tem obdobju vseeno ostala stabilna, saj je (nominalni) BDP rasel na zelo podoben način. *A za več kot tri četrtine rasti BDP je bila odgovorna inflacija*; stopnja rasti realnega (tj. popravljenega za inflacijo) BDP je med leti 1973–1981 padla. Če stopnja inflacije ne bi narasla, bi razmerja dolga v tem obdobju rasla pospešeno, v povprečju za okoli 4–5 odstotkov na leto.

Povedano drugače, ker dolg merimo kot odstotek BDP in ker stopnja inflacije vpliva zgolj na nominalni BDP, ne pa tudi na že obstoječi dolg, so lahko konvencionalne meritve dolga izrazito zavajajoče (Kliman 2012, 62). V našem primeru je rastoča stopnja inflacije umetno napihovala rast nominalnega BDP, zato se je zdelo, da dolg kot odstotek tega BDP ni rasel. Kliman je, da bi se tej metodološki neprijetnosti ognil, zato izračunal razmerje med neto sposojanjem in BDP – stopnja inflacije namreč na oba vpliva v enaki meri. »Kot kaže graf 4.7, je v sedemdesetih in zgodnjih osemdesetih neto sposojanje raslo veliko hitreje kot BDP; razmerje med neto sposojanjem in BDP se je med letoma 1970 in 1985 podvojilo« (Kliman 2012, 62–63).

Kar skušamo v magistrski nalogi dokazati (tako empirično kot teoretsko), je razmerje med profitabilnostjo (povprečno profitno mero) in stanjem gospodarstva – kadar je prva padajoča oziroma nizka, slej ko prej začne padati tudi stopnja produktivnih investicij in Pandorina skrinjica finančnih balonov ter špekulacij, gospodarske stagnacije in končno resne recesije je nepovratno odprta. Če bi ugotovili, da je za obdobje relativne stagnacije, ki je zaznamovalo

⁸⁶ Stopnja rasti industrijske proizvodnje v ZDA je prikazana kot »odstotek rasti industrijske proizvodnje v desetih letih pred navedenim datumom« (prav tam).

svetovna gospodarstva (sploh ameriško) od sedemdesetih let naprej, v veliki meri odgovorna padajoča oziroma nizka profitabilnost, bi imeli prepričljiv argument za veljavnost Marxovega ZTPPM kot ultimativnega vzroka za trenutno ekonomsko krizo, ki se je najprej manifestirala v letih 2007–08. Kliman (2012, 64–65; njegov poudarek) ima takšen argument:

Vso rast ameriškega državnega dolga v razmerju do BDP od leta 1970 naprej lahko pripišemo padajoči profitabilnosti ameriških korporacij in redukcijam davčnih stopenj na dohodke korporacij. [...] [Državni dohodki iz korporativnih davkov] so se znižali delno zaradi relativnega odklona bruto korporativnih profitov in delno zaradi [načrtno] znižanih korporativnih davčnih stopenj. Med letoma 1947 in 1969 [zlata doba] so profiti pred davčnimi dedukcijami znašali 11,6 % BDP. Med letoma 1970 in 2007 je povprečje padlo za skoraj četrtno, na 8,8 %.

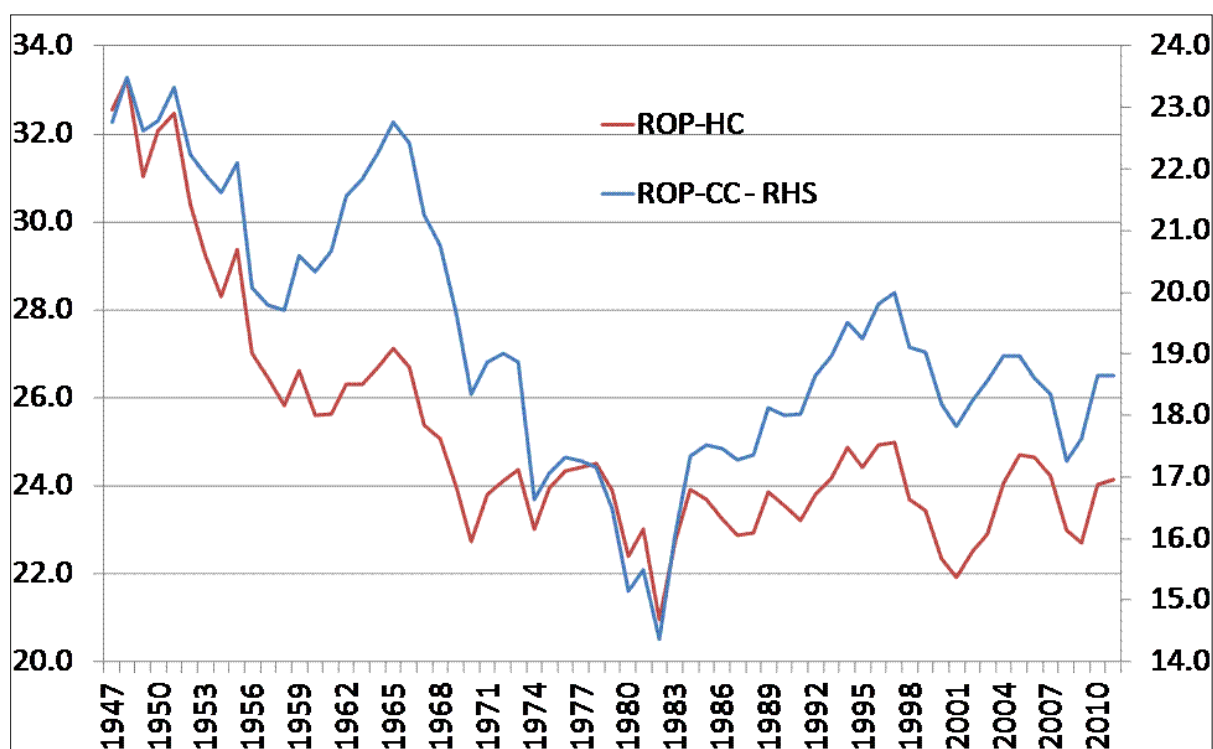
Kliman je poleg tega konstruiral hipotetični scenarij, ki bi se zgodil, če se davki na korporativne dohodke kot odstotek BDP ne bi znižali. Razmerje državnega dolga do BDP se je med letoma 1970 in 2007 *povišalo* za 71 %. Ugotovil je (Kliman 2012, 65), da bi se to razmerje *znižalo* za 19 %, če ne bi prišlo do znižanja državnega dohodka iz korporativnih davkov.

Pri tem je pomembno dvoje. Prvič, kot je v zgornjem citatu izpostavil že Kliman, na državne dohodke iz korporativnih davkov vplivajo tako dejanski bruto profiti korporacij kot davčna stopnja. Drugič, Klimanova ugotovitev ne implicira, da če država v tem obdobju ne bi nižala davčnih stopenj na profite korporacij, dolg ne bi zrasel (kot kaže njegov hipotetični scenarij), in da lahko posledično za naraščanje dolga obdolžimo zmotne politične odločitve oblastnikov. Nižanje korporativnih davčnih stopenj pod pogoji padajoče profitabilnosti je bila edina razumna odločitev države – če bi davčne stopnje ohranili na isti ravni ali jih celo povišali, bi se realni profiti korporacij znižali še bolj, kot so se, s tem bi se znižala stopnja produktivnih investicij in posledično BDP – dolg kot odstotek BDP bi zopet porasel. Njegova poanta je torej drugače. Pokazal je, da se je višanje dolga začelo že pred osemdesetimi, pred t.i. neoliberalno dobo in da je zanj odgovorna padajoča profitabilnost kapitalističnih podjetij. Pokazal je, da je za relativno stagnacijo in druge gospodarske neprijetnosti od sedemdesetih naprej v največji meri odgovorno objektivno stanje teh gospodarstev; nazadujoče razmere vrednostne produkcije ('realne' ekonomije) so povzročile relativno stagnacijo, posledica tega pa je bilo padanje BDP oziroma zadolževanje (glej tudi Mattick 2012, 56–62). Kasneje je sledilo zatekanje k raznim finančnim mehanizmom, prav tako v upanju, da bi se izognili (kot smo videli kasneje) neizogibnim posledicam padanja produktivnih investicij, edinega vira vrednosti, tj. ekonomske kategorije, iz katere izhajajo vse ostale.

A zakaj se je zlata doba kapitalizma končala? Zakaj sta v sedemdesetih letih svetovno (organsko) gospodarsko rast prizadeli dolgotrajna regresija in degeneracija, vsaj v primerjavi z rastjo iz zlate dobe? Zakaj je profitabilnost korporativnega sektorja v ameriškem gospodarstvu začela padati oziroma zakaj je bila nizka? Kot smo pokazali, na ta vprašanja ne moremo odgovoriti s sklicevanjem na arogantne in za delavstvo resda uničujoče politične odločitve neoliberalnih mesij, saj se je slabšanje položaja svetovnih gospodarstev začelo več kot 10 let pred vznikom neoliberalne ideologije in njenim uničevalnim pohodom.

4.4 Kapital po drugi svetovni vojni

Graf 4.1: Povprečni profitni meri ameriškega gospodarstva (računani po historičnih (HC) in trenutnih (CC) – desna stran grafa – stroških).

Vir: Roberts (2012a).

Robertsova povprečna profitna mera – upoštevati moramo tisto, ki je merjena na podlagi historičnih stroškov (za zagovor temporalnosti in historičnih stroškov glej Kliman 2012, 102–122), tj. ROP-HC na grafu 4.1 (rdeča barva) – ameriškega gospodarstva je od konca vojne, ko je znašala zdravih 33 %, vztrajno in strmo padala. Leta 1971 je znašala le še 23 %, kar pomeni, da je bila za $\frac{1}{3}$ nižja kot leta 1947.⁸⁷ Najbolj osupljivo je dejstvo, da je naslednja štiri desetletja v povprečju ostala na tej izrazito nizki ravni (v začetku sedemdesetih se je za nekaj

⁸⁷ Da so bili profiti po letu 1966 nevarno nizko (ne le v ZDA, temveč tudi v večini zahodnoevropskih držav), je že v sedemdesetih opozarjal ekonomist William Nordhaus (v Mattick 2012, 56-7)

časa celo približala 20 %).⁸⁸ Kliman je prišel do zelo podobnih ugotovitev. Po njegovih izračunih (ki so prav tako osnovani na historičnih stroških in so popravljene za inflacijo, reprezentirajo pa nekoliko drugačne meritve investiranega kapitala in profita kot Robertsovi⁸⁹) je profitna mera padla z 31 % (leta 1947) na nekaj manj kot 21 % (leta 1971); leta 2009 je znašala le še približno 12 % (Kliman 2012, 83). Nominalna (nepopravljena za inflacijo) profitna mera je bila leta 1947 39 %, leta 1971 nekaj manj kot 30 %, leta 2009 pa samo še 24 % (prav tam). S temi podatki je konsistentna tudi ekonometrična analiza splošne profitne mere ameriškega gospodarstva za obdobje 1948–2007, ki sta jo izvedla Basu in Manolacos (2012, 18; njun poudarek): »tendenca profitne mere, da pade, ima natančen ekonometrični pomen: profitna mera pada za približno 0,2 % na leto [...] Ta izsledek nas opozarja na obstoj možnih mehanizmov – kot so neuklonljiva mehanizacija v kapitalistični proizvodnji ali dolgoročne tehnološke spremembe, ki izrivajo delo –, zaradi katerih profitna mera čez čas *pogojno* pada.« Robertsovi najnovejši podatki nekaterih držav evroobmočja so prav tako očitni: splošna profitna mera slovenskega in italijanskega gospodarstva je danes v primerjavi z letom 2005 za skoraj 30 % nižja, profitna mera angleškega gospodarstva pa je padla za 15 % (Roberts 2013). To nas obvešča o vsaj dvojem.

Prvič, neoliberalna kontrarevolucija, ki je pomenila konkretno manifestacijo protitendenc padajoči profitni meri, je z izrazito nevarnim zadolževanjem oziroma s finančnim špekuliranjem sizifovsko preprečila še silovitejši padec profitne mere, ki bi razdejal gospodarstva globalnega kapitalističnega trga na podoben način kot v tridesetih, ni pa ji uspelo obrniti trenda profitne mere, s čimer bi zagotovila organsko gospodarsko rast v zadnjih desetletjih 20. stoletja. Kot smo pokazali zgoraj, obstajajo zelo jasni razlogi, zakaj neoliberalizmu izvedba takšnega scenarija ni uspela. Po koncu zlate dobe kapitalizma, ko je bila profitna mera na nevarno nizki ravni, se je lahko zgodilo zgolj dvoje: (a) močna ofenziva buržoazije bi lahko z različnimi mehanizmi upočasnila padanje profitne mere in ga celo zamrznila, vendar je v tem primeru dolgo obdobje slabe gospodarske rasti, tj. relativne stagnacije, največ, kar je bilo realno pričakovati; (b) prišlo bi lahko do tega, kar se je zgodilo po veliki depresiji v tridesetih, ko je množično uničenje obstoječe kapitalске vrednosti (mrtvega dela) pripravilo relativno dolgo (dve desetletji) obdobje izrazite prosperitete (zlata doba), tj., prišlo bi lahko do desetletja bankrotov, sunkovitega krčenja gospodarstev, vrtoglavih stopenj brezposelnosti, fizičnega uničenja produkcijskih sredstev konkretno in

⁸⁸ Leta 2009 je znašala nekoliko manj kot 23 %, enako kot leta 1971.

⁸⁹ Za natančen opis in utemeljitev Klimanove metodologije in izračunov glej izdatno poglavje o različnih načinih merjenja profitne mere, kapitala ipd. v Kliman (2012, 94-101; primerjaj Roberts 2009, 305-10).

fiksne kapitala nasploh in, kot se je to zgodilo v prvi polovici prejšnjega stoletja, svetovne vojne. Kot vemo, se je uresničil scenarij (a).

Drugič, zdi se, da je Marxov zakon o tendenčnem padanju profitne mere empirično 'potrjen' oziroma, bolje, da je konsistenten z empirično realnostjo.⁹⁰ V zlati dobi, ko je bila profitna mera visoka, je bila visoka tudi količina produktivnih investicij in prek nje stopnja gospodarske rasti, dohodkov in zaposlenosti. Ko je profitna mera padla na dovolj nizko raven, so se produktivne investicije začele krčiti, 'realna ekonomija' je zato postajala vse bolj nestabilna, makroekonomski kazalci pa so deteriorirali (Mattick 2012, 56; Brenner 2009, 6).⁹¹ Manjše recesije so se pojavljale vse pogosteje, dolgovi so naraščali, socialdemokratski kompromis se je začel krhati, ker ga ekonomska baza preprosto ni mogla več podpirati, finančni baloni so postajali vsakdanji pojavi. Kar je več, še tako silovit napad na delavstvo, nižanje korporativnih davkov, migriranje kapitala v bolj profitabilne sfere ipd., ni uspel obnoviti gospodarske rasti, temveč je prek nevzdržnih mehanizmov, ki so pogodba s hudičem, zgolj preložil manifestacijo resne, globoke in dolgotrajne krize za nekaj desetletij v prihodnost.

4.5 Zaton zlate dobe

Ugotovili smo že, da je imelo vztrajno padanje profitabilnosti v času zlate dobe kapitalizma v sedemdesetih za posledico strmo skrčenje svetovne gospodarske rasti in porast stopnje nezaposlenosti, ki – kot je pred dvema desetletjema zapisal italijanski sociolog Enrico Pugliese (1993, 15) – je zrcalila »razločen zaton dobe polne zaposlenosti«. Profitabilnost določata organska sestava kapitala in mera presežne vrednosti (stopnja eksploatacije). V poglavju »Stiskanje profitov« smo pokazali, da lahko skoraj vse gibanje splošne profitne mere (ameriškega gospodarstva) pripišemo dinamiki organske sestave kapitala, ne meri presežne vrednosti; natanko to predvideva tudi Marxov zakon. Zdi se, da je za zaton zlate dobe kapitalizma odgovorna kapitalizmu imanentna lastnost, tj. rast organske sestave kapitala.

Carchedi je že leta 1991 na podlagi Moseleyjevih izračunov, ki kažejo približno 70 % rast organske sestave kapitala od leta 1947 do 1975, empirično potrdil rast organske sestave kapitala v ameriškem gospodarstvu in njenega vpliva na profitno mero: »Skratka, ustreza

⁹⁰ Vsaj v primeru in časovnem obdobju, ki ga obravnavamo.

⁹¹ To velja ne le za ZDA, temveč za večino svetovnih kapitalističnih gospodarstev. Da za dolgo obdobje relativne stagnacije ni bila odgovorna znana kriza iz začetka sedemdesetih, do katere je prišlo zaradi naglega dviga cen nafte, ali padec sistema Bretton-Woods, kot trdijo nekateri komentatorji, je jasno, ko pripoznamo nekaj preprostih dejstev. Prvič, tudi po adaptaciji na novo stanje oziroma celo po padcu cen nafte je svetovna gospodarska situacija ostala enaka. Drugič, padec Bretton-Woodsa je posledica krize profitabilnosti, ne njen vzrok (glej Kliman 2012, 59; Mattick 2012, 56-7).

obdelava razpoložljive statistike močno dokazuje, da je profitna mera padala zaradi rastoče organske sestave kapitala« (Carchedi 1991, 160). V nedavnem tekstu (Carchedi 2009) to potrjuje s pomočjo Giussanijevih podatkov (glej grafa 3 in 4 v Carchedi 2009): organska sestava kapitala je od leta 1929 naprej vztrajno rasla, le leta 1983 je začela rahlo padati, a nikoli pod raven izpred leta 1977, ko je bila že skoraj 3-krat višja kakor na začetku, leta 1929. Leta 1997 je ponovno dosegla raven iz leta 1983 in začela strmo naraščati. Tudi Kliman (2012, 132) ugotavlja, da je organska sestava kapitala od leta 1947 naprej neprenehoma naraščala: po šestih desetletjih, leta 2007, je bila skoraj 3-krat višja kakor leta 1947. Zgoraj smo pokazali, da je profitna mera od tega leta naprej padala – na tem mestu se to zdi povsem veljavno, saj je od istega leta naprej organska sestava kapitala naraščala, tako kot predvideva Marxov zakon (padanja profitne mere zaradi rasti organske sestave kapitala).

Strmo padanje profitne mere v 50-ih in 60-ih letih dodatno potrjuje Marxov opis kapitalističnega razvoj, kriz in dinamike profitne mere. V času, ko je produktivnost naraščala najhitreje in smo bili zato priča neverjetnemu kapitalističnemu razvoju in (materialni) blaginji, je profitna mera tudi najbolj padla (kot lahko vidimo na grafu 4.1); Marxov argument je namreč ravno ta, da vse višja produktivnost zaostruje tendenco padanja profitabilnosti.

5 Zaključek

Že nekaj časa je količina resnega študija nekaterih najbolj prominentnih družboslovnih in humanističnih referenc, kot sta Marx in Freud, v popolnoma inverznem razmerju z domnevnim poznavanjem prav teh referenc – Marxa tako večina družboslovnih znanstvenikov in znanstvenic ali nemudoma odslovi kot preživetega s pomočjo nekaj medlih fraz, ki vsebujejo besedici 'redukcijem' in 'determinizem', ali afirmira kot velikega misleca moderne, ki pa navkljub svoji za 19. stoletje zelo pertinentni analizi danes ne more predstavljati kaj več kot spoštovanja vreden filozofsko-ekonomski relikv, katerega upravičeno mesto je na akademikovi zaprašeni knjižni polici, ne v njegovi roki. V magistrski nalogi smo poskusili pokazati, da si Marxova zapuščina zasluži veliko več pozornosti in, predvsem, *drugačno vrsto* pozornosti, kakor je je deležna trenutno. Hkrati smo pokazali, da obstaja cela vrsta resnih marksističnih teoretikov in ekonomistov, ki upravičeno zavračajo tako vztrajajoče neoklasične kritike slamnatega moža kot že desetletja popularno neoricardovsko mrcvarjenje teorije vrednosti – Marxove argumente namreč analizirajo na podlagi njegovih lastnih premis in s tem izkazujejo tisti minimum znanstvene odgovornosti, ki naj bi ga upoštevali vsi raziskovalci.

V prvem delu magistrske naloge smo pokazali, da je ključni koncept Marxove kritike politične ekonomije, in prek te kapitalizma, blagovni fetišizem oziroma forma vrednosti (vrednostna forma). Če so klasični ekonomisti, kot je David Ricardo, identificirali – četudi pomanjkljivo – substanco vrednosti (tj. delo), je Marx ugotovil, *zakaj* je (abstraktno) delo vir vrednosti oziroma zakaj produkti človeškega dela v pogojih posplošene blagovne menjave privzamejo formo vrednosti; zakaj se v kapitalizmu odnosi med ljudmi kažejo (in to tudi dejansko postanejo) kot odnosi med stvarmi in kakšne so implikacije tega. Vsi njegovi najpomembnejši pojmi, kot je na primer dvojni značaj dela, se manifestirajo v konceptu blagovnega fetišizma.

V nadaljevanju smo eksplicirali Marxov zakon o tendenčnem padanju profitne mere, ki je zanj za razliko od klasikov dialektični in tendenčni zakon ter zato ni linearno-teleološki. Videli smo, da izhaja iz izvirnega in realnega (ne mentalnega) protislovja, ki preveva kapitalistična gospodarstva, med uporabno vrednostjo in vrednostjo – tj. med materialno-tehnično formo bogastva in njegovo družbeno, kapitalizmu specifično formo – in da je v kontekstu te družbeno-ekonomske tvorbe neodpravljev.

Na začetku drugega, bolj empirično orientiranega dela smo kritično ovrednotili tri prevladujoče alternativne opise genealogije kapitalističnih kriz nasploh in velike recesije

konkretno. Videli smo (prek empirije, tekstualnih dokazov in algebre), da so vse tri nezadovoljive (ali redundantne ali zmotne) kot (marksistične) razlage za izhodiščni vzrok kapitalističnih kriz.

V osrednjem (zadnjem) delu empirične sekcije magistrske naloge smo preučili realno gibanje predvsem gospodarstva Združenih držav Amerike – saj je edino, za katero obstajajo najzanesljivejši, najbolj diferencirani in najdaljnosežnejši podatki, obenem pa je to gospodarstvo eno največjih in najbolj vplivnih⁹² na svetu ter je zato reprezentativno – v 20. stoletju in prvih letih 21. stoletja. Ugotovili smo, da sta finančna kriza in velika recesija, ki ji je sledila, iz prejšnjega desetletja *konkretni manifestaciji* padajoče profitne mere, ki je dosegla dno že na koncu šestdesetih let prejšnjega stoletja, padati pa je začela od konca druge svetovne vojne. Detrimentalne posledice tega padca so bile od sedemdesetih let prejšnjega stoletja prekrite z zadolževanjem, s finančnimi špekulacijami in z nižanjem korporativnih davkov; neoliberalno ideologijo so porajale materialne okoliščine trohnečega kapitalizma, ne obratno. Ugotovili smo, da je velika recesija (in finančna kriza iz leta 2007) konkretna manifestacija krize profitabilnosti, ki se je začela že v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja s stagflacijsko krizo, kar pomeni, da je ultimativno niso povzročile napačne odločitve oblastnikov oziroma neoliberalni obrat. Do te ugotovitve smo prišli na podlagi dolgoročnih empiričnih podatkov o dinamiki organske sestave kapitala, stopnje produktivnih investicij in povprečne profitne mere. Marxova teoretska eksplikacija zakona o tendenčne padanju profitne mere je konsistentna z empiričnim gibanjem organske sestave kapitala in povprečne profitne mere – prva je naraščala od konca druge svetovne vojne, druga pa je v skladu s prvo padala, tako kot to predvideva Marxov zakon.

Mattick (2011, 100–101; poudarek dodan), podobno kot ostali komentatorji, govori o prihodnosti človeštva v okviru kapitalizma na zaskrbljujoč, a povsem trezen in upravičen način:

Če ga pustimo pri miru, nam bo kapitalizem prinesel desetletja ekonomskih tegob, vse več napadov na zasluge in delovne pogoje vse manjše gmote *srečnežev*, ki imajo privilegij, da ostajajo mezdni delavci, in valove bankrotov in konsolidacij kapitalističnih firm ter vse resnejše konflikte med ekonomskimi telesi in narodi, do kateri bo prihajalo zaradi prelaganja plačilne odgovornosti za vse to [uničenje]. Katera avtomobilska podjetja v katerih državah bodo preživela, medtem ko bodo drugi prevzeli njihovo premoženje in tržni delež? Katere

⁹² Kriza je najprej vzniknila v ZDA in se šele nato preselila na ostale države (predvsem evropske) globalnega kapitalizma.

finančne institucije bodo uničili neodplačani dolgovi in katere bodo preživele, tako da bodo prevzele ogromne kose svetovnega trga? Kakšni boji za nadzor nad surovinami, kot sta nafta in voda za namakanje in pitje, ali kmetijskimi površinami se bodo razvili? Vse vlade napadajo protekcionizem (oziroma so ga napadale še včeraj) in pozivajo k vzajemni podpori in prostemu trgovanju, v praksi pa še relativno integrirana ekonomska unija, kot je Evropa, razpada pod pritiskom divergentnih interesov, medtem ko lanskoletni globalistični navijači danes vzvišeno zaklinjajo 'Buy American'.

Prvi korak stran od te distopične prihodnosti, ki nam jo zagotavlja kapitalizem že na začetku 21. stoletja, je ponovno odkrivanje Marxa in kritično ovrednotenje *marksizma*, ki ga je stoletje notranjih sporov in zunanjih 'kritik' skoraj docela razdejalo in potisnilo celo onkraj akademske in aktivistične margine. Na eni strani moramo demistificirati t.i. kritike in dokaze notranje nekonsistentnosti, ki so jih zoper Marxa, teorijo vrednosti in njene implikacije že od konca 19. stoletja naprej krivično prožili tako njegovi nasprotniki kot samooklicani dediči in reinterpreti – na misel pridejo vsaj Böhm-Bawerk (1976 [1896]), Bortkiewicz (1952 [1906–07]), Okishio (1961), Steedman (1977), Sweezy (1949) in Robinson (1942); na drugi strani pa se moramo upirati redukcionistični in kastrirajoči sociologizaciji Marxove zapuščine, zaradi katere je na srednjih šolah in večini fakultet obravnavan zgolj kot eden očetov moderne sociologije, njegovi dejanski argumenti, tiste finejše in kompleksnejše poteze teorije vrednosti, s katerimi lahko na presenetljivo znanstveni način analiziramo dinamiko sodobnih kapitalističnih gospodarstev, pa so neodgovorno spregledani.

Šele ta preliminarna misija nam bo omogočila, da najprej sploh rehabilitiramo, kar je bilo predvsem na Zahodni univerzi skozi celotno 20. stoletje sistematično teptano, dokler ni ostala zgolj neprepoznavana teoretska iznakaženost, ki je postajala z vsakim okultnim aktom reanimacije v laboratorijih neoklasične in neoricardovske ekonomije bolj pošastna. Šele z vztrajnim luščenjem trdovratnih plasti, ki so se na teoriji vrednosti nabirale celo stoletje, bomo lahko zares začeli tam, kjer je Marx končal. Danes, v času epohalnega razpadanja človeške maske brutalnega sistema, ki sta ga rodila kri in ogenj prvotne akumulacije, in razkrajanja javne podobe prevladujoče ekonomije⁹³, ne smemo le frustrirano obupavati nad dejstvom, da je bilo celotno stoletje ne stoletje napredka, temveč stoletje skoraj neprestane

⁹³ Aprila 2013 je v javnost prišla novica, da so Herndon in sodelavci (2013) odkrili resne napake v slavni študiji Carmen Reinhart in Kennetha Rogoffa (Reinhart in Rogoff 2010), ki naj bi dokazala, da ima velik javni dolg (nad 90 % BDP) uničujoče posledice za gospodarsko rast, in je bila zato najbolj citirana študija apologetov varčevalnih ukrepov v zadnjih letih. Herndon in sodelavci (2013) so pokazali, da sta eminentna ekonomista zakrivila napako pri kodiranju (to sta po študiji Herndona in sodelavcev tudi javno priznala) in da sta uporabila dvomljivo metodo merjenja svojih podatkov, kar pa radikalno spremeni njune izsledke. Rezultati ponovnega (popravljenega) izračuna statističnih podatkov so pokazali, da rast BDP pod pogoji javnega dolga, ki znaša nad 90 % BDP, ni dramatično drugačna kot rast BDP pri pogojih nižjega javnega dolga.

regresije in metanja peska v oči. Obratno, danes je zadnji čas, da ponovno (oziroma prvič) vzamemo v roke tisto, za kar smo tako močno prepričani, da nam je povsem znano in da nam ne more biti več v pomoč. Edini pravi predpogoj je, da smo »[bralci], ki se hočejo naučiti česa novega, ki hočejo torej misliti tudi sami [s svojo lastno glavo]« (Marx 1986, 10).

6 Literatura

- Basu, Deepankar in Panayiotis T. Malanakos. 2012. *Is there a tendency for the rate of profit to fall? Econometric evidence for the U.S. economy, 1984–2007*. Review for Radical Political Economics 20(10): 1–20.
- Bell, Peter in Harry Cleaver. 2002. *Marx's theory of crisis as theory of class struggle*. Dostopno prek: <http://www.commoner.org.uk/cleaver05.pdf> (22. december 2012).
- Böhm-Bawerk, Eugene. 1909. *Kapital und Kapitalzins*. Innsbruck: Wagnersche Universitätsbuchhandlung.
- 1976. *Karl Marx and the Close of His System*. London: The Merlin Press Ltd.
- Bortkiewicz, Ladislaus von. 1952. Value and Price in the Marxian System. *International Economic Papers* 2, 5–60.
- Brenner, Robert. 2009. *What is Good for Goldman Sachs is Good for America: The Origins of the Present Crisis*. Dostopno prek: <http://escholarship.org/uc/item/0sg0782h> (19. januar 2013).
- Callinicos, Alex. 2010. *Bonfire of Illusions: The Twin Crises of The Liberal World*. Oxford: Polity Press.
- Carchedi, Guglielmo. 1991. *Frontiers of Political Economy*. London: Verso.
- 2009. *The Return from the Grave*. Dostopno prek: <https://sites.google.com/site/radicalperspectivesonthecrisis/finance-crisis/on-the-origins-of-the-crisis-beyond-finance/carchedireturnfromthegrave> (22. november 2012).
- 2011. *Behind the Crisis: Marx's Dialectics of Value and Knowledge*. Leiden: Koninklijke Brill.
- Choonara, Joseph. 2009. *Marxist accounts of the current crisis*. Dostopno prek: <http://www.isj.org.uk/?id=557> (5. januar 2013).
- Cogoy, Mario. 1987. The Falling Rate of Profit and the Theory of Accumulation. *International Journal of Political Economy* 17 (2): 54–74.
- Colander, David, Hans Föllmer, Armin Haas, Michael Goldberg, Katarina Juselius, Alan Kirman, Thomas Lux in Birgitte Sloth. *The Financial Crisis and the Systemic Failure of Academic Economics*. Dostopno prek: <http://www.econstor.eu/dspace/bitstream/10419/24885/1/593508424.PDF> (4. april 2013).
- Duménil, Gérard in Dominique Lévy. 2011. *The Crisis of Neoliberalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Dunajevska, Raja. 1946. *Luxemburg's Theory of Accumulation*. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/dunayevskaya/works/1947/luxemburg.htm> (5. december 2012).

- Federici, Silvia. 2004. *Caliban and the Witch*. New York: Autonomedia.
- Freeman, Alan. 1996. The Psychopathology of Walrasian Marxism. V *Marx and Non-Equilibrium Economics*, ur. Alan Freeman in Guglielmo Carchedi, 1–29. Cheltenham: Edward Elgar.
- 1998. A general refutation of Okishio's theorem and a proof of the falling rate of profit. *Marxian Economics: A Reappraisal*, 2, 139–162.
- 2002. *Marx after Marx after Sraffa*. Dostopno prek: http://mpra.ub.uni-muenchen.de/2620/1/MPRA_paper_2620.pdf (22. februar 2013).
- 2004. Confronting the Evidence: Marx's Historians on the Falling Rate of Profit. Dostopno prek: http://mpra.ub.uni-muenchen.de/5590/1/MPRA_paper_5590.pdf (2. februar 2013).
- 2009. *What Makes the US Rate of Profit Fall?*. Dostopno prek: http://mpra.ub.uni-muenchen.de/14147/1/MPRA_paper_14147.pdf (22. december 2012).
- 2012. The Profit Rate in the Presence of Financial Markets: A Necessary Correction. *Journal of Australian Political Economy* 70: 167–192.
- Goldner, Loren. 2011. *Vanguard of Retrogression*. New York: Queequeg Publications.
- Harman, Chris. 2009. *Zombie Capitalism: Global Crisis and the Relevance of Marx*. London: Bookmarks.
- Harvey, David. 1982. *The Limits to Capital*. Oxford: Basil Blackwell Publisher Limited.
- 2010. *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Heinrich, Michael. 2012. *An Introduction to the Three Volumes of Capital*. New York: Monthly Review Press.
- Herndon, Thomas, Michael Ash in Robert Pollin. 2013. *Does High Public Debt Consistently Stifle Economic Growth? A Critique of Reinhart and Rogoff*. Dostopno prek: <http://www.peri.umass.edu/236/hash/31e2ff374b6377b2ddec04deaa6388b1/publication/566/> (18. april 2013).
- Hilferding, Rudolf. 2000. *Böhm-Bawerk's Criticism of Marx*. Dostopno prek: www.marxists.org/archive/hilferding/1904/criticism/ch01.htm (22. januar 2013).
- Hudis, Peter. 2012a. *Marx's Concept of the Alternative to Capitalism*. Leiden: Brill.
- 2012b. New Perspectives on Rosa Luxemburg's Critique of Global Capitalism. *Perspectives on Global Development and Research*, 11: 27–37.
- Husson, Michel. 2008. *A Systemic Crisis, Both Global and Long-Lasting*. Dostopno prek: <http://www.tinyurl.com/6bk2c29> (7. januar 2013).
- Kliman, Andrew. 2007. *Reclaiming Marx's »Capital«: A Refutation of the Myth of Inconsistency*. UK: Lexington Books.

- 2010. *Masters of Words*. Dostopno prek: <http://akliman.squarespace.com/storage/Masters%20of%20Words%20pdf%202.20.10.pdf> (26. december 2012).
- 2012. *Failure of Capitalist Production: Underlying Causes of the Great Recession*. London: Pluto Press.
- Laibman, David. 2010. Capitalism, Crisis, Renewal: Some Conceptual Excavations. *Science & Society* 74 (3): 380–394.
- Lapavicas, Kostas. 2010. »*Financialisation and Capitalist Accumulation: Structural Accounts of the Crisis of 2007–9*«. Dostopno prek: <http://se.ruc.edu.cn/upload/20101105/5516956.pdf> (1. december 2012).
- Lebowitz, Michael A. 1976. Marx's falling rate of profit: a dialectical view. *Canadian Journal of Economics* 9 (2): 232–254.
- Luxemburg, Rosa. 1999. Reform or Revolution. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/luxemburg/1900/reform-revolution/index.htm> (15. december 2012).
- 2003. *The Accumulation of Capital*. London: ROUTLEDGE.
- Marx, Karl. 1858. *Marx to Engels in Manchester*. Dostopno prek: http://www.marxists.org/archive/marx/works/1858/letters/58_04_02.htm (22. november 2012).
- 1969. *Izbrana dela v petih zvezkih: I. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- 1973. *Kapital III*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- 1985. *Kritika politične ekonomije 1857/58 [Grundrisse]*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- 1986. *Kapital I*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- 1987. *Kapital II*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- 2000. *Theories of Surplus Value*. New York: Prometheus Books.
- Marx, Karl in Friedrich Engels. 1979a. *Izbrana dela v petih zvezkih: II. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- 1979b. *Izbrana dela v petih zvezkih: III. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- 1979c. *Izbrana dela v petih zvezkih: IV. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Mavroudeas, D. Stavros. 2004. Forms of Existence of Abstract Labour and Value-Form. V *The New Value Controversy and the Foundation of Economics*, ur. Alan Freeman, Andrew Kliman, Julian Wells, 181–198. Massachusetts: Edward Elgar Publishing, Inc.
- Mattick, Paul. 2011. *Business as Usual: The Economic Crisis and Failure of Capitalism*. London: Reaktion Books.
- Mészáros, István. 2005. *Marx's Theory of Alienation*. London: The Merlin Press Ltd.

- Miller, Jim. 1995. *Must the Profit Rate Really Fall? A Defense of Marx Against Paul Sweezy*. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/subject/economy/authors/miller/frop.htm> (13. marec 2013).
- Milonakis, Dimitris in Ben Fine. 2009. *From Political Economy to Economics*. New York: Routledge.
- Moseley, Fred. 2004. The Return to Marx: Retreat or Advance. V *The New Value Controversy and the Foundation of Economics*, ur. Alan Freeman, Andrew Kliman, Julian Wells, 37–53. Massachusetts: Edward Elgar Publishing, Inc.
- OECD. 1999. *Measuring Student Knowledge and Skills, A New Framework for Assessment*. Dostopno prek: <http://www.oecd.org/edu/preschoolandschool/programmeforminternationalstudentassessmentpisa/33693997.pdf> (31. december 2012).
- 2012. *Slovenia – Economic forecast summary*. Dostopno prek: <http://www.oecd.org/eco/economicoutlookanalysisandforecasts/sloveniaeconomicforecasts/summary.htm> (5. december 2012).
- Okishio, Nobuo. 1961. Technical Changes and the Rate of Profit. *Kobe University Economic Review* 7, 85–99.
- Ollman, Bertell. 2003. *Dance of the Dialectic: Steps in Marx's Method*. Baltimore: University of Illinois Press.
- Parker, Jean. 2012. Unravelling the Neoliberal Paradox with Marx. *Journal of Australian Political Economy* 70: 193–213.
- Pugliese, Enrico. 1993. The Europe of the Unemployed. *International Journal of Political Economy* 23 (3): 13–36.
- Reinhart, Carmen M. in Kenneth S. Rogoff. 2010. *Growth in a Time of Debt*. Dostopno prek: <http://www.nber.org/papers/w15639.pdf> (18. april 2013).
- Roberts, Michael. 2009. *The Great Recession: Profit Cycles, Economic Crisis. A Marxist View*. London: Lulu Enterprises.
- 2011. *The Causes of the Great Recession*. Dostopno prek: <http://thenextrecession.files.wordpress.com/2011/10/the-causes-of-the-great-recession.pdf> (22. december 2012).
- 2012a. *The US rate of profit – the latest*. Dostopno prek: <http://thenextrecession.wordpress.com/2012/11/25/the-us-rate-of-the-profit-the-latest/> (26. november 2012).
- 2012b. *Apples, robots and robber barons*. Dostopno prek: <http://thenextrecession.wordpress.com/2012/12/12/apples-robots-and-robber-barons/> (13. december 2012).

- 2013. *Workers, punks and the euro crisis*. Dostopno prek: <http://thenextrecession.wordpress.com/2013/03/16/workers-punks-and-the-euro-crisis/> (16. marec 2013).
- Robinson, Joan. 1942. *An Essay on Marxian Economics*. London: MacMillan and Co.
- Rubin, Izak I. 1999. *Essays on Marx's Theory of Value*. New Delhi: HarperCollins India.
- Samuelson, Paul A. 1967. *Economics, an Introductory Analysis*. New York: McGraw Hill.
- Shaikh, Anwar. 2011. The First Great Depression of the 21st Century. V *Socialist Register 2011: the crisis this time*, ur. Leo Panitch, Greg Albo in Vivek Chibber, 44–63. London: The Merlin Press Ltd.
- Steedman, Ian. 1977. *Marx after Sraffa*. London: New Left Books.
- Sweezy, Paul M. 1949. *The Theory of Capitalist Development*. London: Dennis Dobson Limited.
- Željan, Katja. »Zapela bo motorka. Kaj nam pa preostane?«. *Delo*, 3. marec. Dostopno prek: <http://www.delo.si/novice/slovenija/zapela-bo-motorka-kaj-nam-pa-preostane.html> (3. marec 2013).